

М. Рагозін

ВЧИМОСЯ

**Уроки
Громадянської
Освіти**

ДЕМОКРАТІЇ

М.П. Рагозін

ВЧИМОСЯ ДЕМОКРАТІЇ

Уроки громадянської освіти

Друге доповнене видання

Видавництво «Донбас»

Донецьк-2004

УДК 321.7

ББК 66.01

Рецензенти: О.В.Сухомлинська, д.пед.н., академік АПН України,
М.М. Морозов, д. філос. н., професор

P-14

Рагозін М.П.

Вчимося демократії. Уроки громадянської освіти. – Донецьк, Видавництво “Донбас”, 2004. – 180 с. з ілюстр. 2-е доповнене видання.

Мета навчального посібника – ознайомити учнів старших класів з основними поняттями і інститутами сучасної демократії, сприяти розвитку демократичної політичної культури молоді в Україні. Посібник призначений для роботи з учнями старших класів шкіл, гімназій, ліцеїв.

***Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для учнів 9-11 класів шкіл, гімназій, ліцеїв.***

ISBN 5-7740-0737-5

© ***Донецька Школа прав людини.***

Передмова.

Мета навчального посібника, що лежить перед Вами, визначена у його назві – навчити демократії. Що означає навчання демократії і навіщо воно потрібно?

Демократія - це такий політичний устрій суспільства, який забезпечує участь народу в управлінні державою. Кожний громадянин демократичної країни, на відміну від громадян недемократичних країн, має можливість приймати участь в управлінні державою, впливати на напрямок її політики.

Коли ми приймаємо участь у виборах і референдумах, коли на зборах і в засобах масової інформації ми висловлюємо свою думку з приводу тих або інших економічних і суспільно-політичних проблем, коли ми вимагаємо від влади дій, спрямованих на вирішення тих проблем, що нас турбують – ми приймаємо участь в управлінні державою і нашим суспільством.

У нашій країні розпочалася розбудова демократичної правової держави, з'являються інститути громадянського суспільства, поступово у суспільній свідомості закріплюються демократичні норми і цінності. Все це створює нові можливості для діяльності громадян, скористатися якими вони будуть здатні, якщо будуть знати закони та норми сучасної демократії. У цьому підручнику Ви знайдете знання про історію і закони сучасної демократії у тому обсязі, який потрібен

пересічному громадянину для виконання його громадянських обов'язків.

У підручнику ми намагалися показати сучасну демократію такою, яка вона є насправді. Ми показуємо її переваги, достоїнства у порівнянні з іншими формами політичного устрою суспільства, але й не приховуємо її недоліків і певних вад. Демократія – не ідеальний політичний устрій, але єдиний серед існуючих, який надає людині можливість тримати свою долю у власних руках. Серйозне і відверте обговорення проблем демократії потрібно для освіти і виховання переконаних прихильників демократії, які здатні знаходити демократичне розв'язання суспільно-політичних проблем, а не просто завчили і повторюють демократичні гасла.

Для кращого засвоєння матеріалу підручника, після того як Ви уважно прочитаете відповідний розділ, ми рекомендуємо звернутися до “Практикуму з громадянської освіти”. “Практикум” містить контрольні запитання і завдання до кожного з параграфів підручника. Робота з ними допоможе Вам перевірити те, наскільки Ви засвоїли матеріал відповідного параграфу підручника, а також організувати його обговорення у класі. Друге видання цього підручника ми переглянули і доповнили новими матеріалами, які відображають політичний розвиток нашої країни і сучасного світу.

Розділ 1. Демократія: історія та сучасність.

§ 1. Як виникла і розвивалася демократія.

Демократія (у перекладі з давньогрецької *народовладдя, влада народу*, від *demos* - народ + *kratos* - влада) – одна з найстаріших форм організації та управління суспільним і політичним життям, яка забезпечує участь народу в управлінні державою і вирішенні суспільних проблем. Тільки *писана історія* демократії, коли вона стає однією з форм державного правління, нараховує біля 2,5 тисячоліть.

В історії демократії прийнято розрізняти три великі епохи її розвитку:

- демократію давнього, античного світу – демократію невеличких міст-держав Греції і давньоримської республіки;
- демократію пізнього середньовіччя і Відродження – демократію торгівельних міст-держав (Генця, Новгорода, Лукки) та аристократичних республік (Венеції, Флоренції);
- представницьку демократію національних держав Нових часів.

Виникнення давньогрецької демократії пов'язують з політичними реформами Солона, який був призначений першим архонтом у 594 р. до н.е. під час гострої соціальної кризи в Афінах. Протиріччя багатих і бідних, знатних і простого народу вже не могли бути примиреними застосуванням традиційних інститутів родової і військової демократії. Солон надав простому народу можливість брати участь у народному зібранні і суді присяжних (гелієє), але, разом з тим, лише багаті мали право бути обраними на державні посади, засідати у Раді чотирьохсот і Ареопазі.

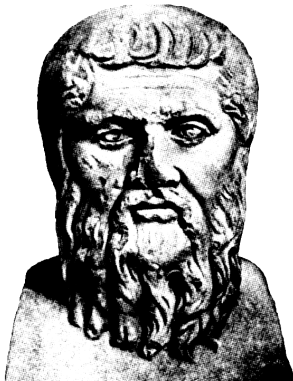
Демократія – одна з форм організації та управління суспільним і політичним життям, яка забезпечує участь народу в управлінні державою і вирішенні суспільних проблем.

*Солон
(б. 638-559 рр. до н.е.)*

*Перикл
(490 - 429 рр. до н. е.)*

*Платон
(427 - 347 рр. до н. е.)*

Клісфен продовжив реформи Солона. Він відмінив розподіл громадян за майновими і родовими ознаками. Тепер утворюється Рада п'ятисот (буле), до складу якої призначається за жеребкуванням по 50 представників від кожного з 10 адміністративних округів (філ) Афін. Буле управляло афінським суспільством між засіданнями народних зборів (екклезіями), готувало закони, відало державною казною і зовнішніми зносинами. Пізніше був утворений виконавчий орган – колегія 10 стратегів.

Свого розквіту грецька демократія досягла за Перикла (490 – 429 рр. до н. е.). Народне зібрання стає законодавчим органом, буле і магістратура стають органами виконавчої влади, а гелієє – судової. Для того, щоб незаможні афіняни могли приймати участь у державному управлінні, Перикл вводить плату за участь у народних зборах і виконання обов'язків членів буле, суддів і т. ін. У цей час афінська демократія відкриває можливості вільного розвитку філософії, науки, мистецтва, досягнення яких стали основою нашої цивілізації і культури, отримує політичні й військові перемоги.

Клісфен для захисту демократії від спроб аристократів посилити свій вплив на народне зібрання і захопити владу ввів інститут остракізму (голосування черепками), за допомогою якого можна було звинувачених послати у вигнання (на 10, а пізніше на 5 років) з країни. Інститут остракізму виявився дуже небезпечним. З'являються люди, які у народному зібранні, граючи настроями і пристрастями натовпу, несправедливо звинувачують людей і добиваються їх вигнання з Афін. Права окремої людини виявилися незахищеними перед більшістю. Достоїнства і вади грецької демократії стають предметом політичних роздумів її сучасників. Вже у творах Платона

і Аристотеля широко використовується поняття "демократія". Демократії даються різні визначення, які, з одного боку, відображають політичну практику давньогрецьких держав, а з іншого - є вираженням уявлень цих мислителів про найкращий устрій держави.

Платон і Аристотель значення демократії як форми державного правління оцінюють, виходячи з реальних політичних досягнень цього державного устрою, зіставляючи його з іншими відомими їм державами. Так, Платон розподіляє всі відомі йому держави на види, які відрізняються **1)** за кількістю тих, хто бере участь в управлінні: держави, де управляє один, декілька, усі; **2)** за засобами управління, тобто на що спирається управління - на насильство чи добру волю; **3)** у чийх інтересах воно здійснюється - багатих, бідних або і тих і інших; **4)** за нормами управління: з дотриманням закону або з ігноруванням його. У цілому, виходячи з цих критеріїв, можна виділити такі форми правління:

Монархія - правління одного, яке спирається на добру волю керованих, дотримується закону та здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних.

Тиранія (деспотія) - правління одного, яке спирається на насильство, ураховує інтереси правителя й ігнорує закони.

Аристократія - правління нечисленних, яке спирається на добру волю керованих, що визнають заслуги і достоїнства правителів, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних і дотримується законів.

Олігархія - правління нечисленних, яке спирається на силу багатства, здійснюється в інтересах багатих і не рахується з законами.

*Аристотель
(384 - 322 рр. до н.е.)*

Монархія - правління одного, яке спирається на добру волю керованих, дотримується закону та здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних.

Тиранія (деспотія) - правління одного, яке спирається на насильство, ураховує інтереси правителя й ігнорує закони.

Аристократія - правління нечисленних, яке спирається на добру волю керованих, що визнають заслуги і достоїнства правителів, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних і дотримується законів.

Олігархія - правління нечисленних, яке спирається на силу багатства, здійснюється в інтересах багатих і не рахується з законами.

Демократія - правління багатих, яке спирається на їх добру волю, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних, дотримується встановлених законів.

Охлократія - правління багатих, яке спирається на насильство, здійснюється тільки в інтересах бідних і не рахується з законами.

Безпосередня демократія - це така форма організації суспільного життя, яка забезпечує участь кожного громадянина в управлінні державою через участь в народних зібраннях і референдумах.

Демократія – правління багатьох, яке спирається на їх добру волю, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних, дотримується встановлених законів.

Охлократія - правління багатьох, яке спирається на насильство, здійснюється тільки в інтересах бідних і не рахується з законами.

Загалом, ця класифікація форм правління, якої з різними застереженнями дотримувалися і Платон і Аристотель, утворює азбуку політичної думки до нашого часу. Потрібно зазначити, що Аристотель вважав монархію, аристократію і демократію (він називав її “політією”) правильними формами правління, а деспотію, олігархію і охлократію - зіпсованими формами правління. При цьому Аристотель вважав, що демократія не найкраща форма правління серед правильних, але така, що найменше піддається псуванню.

Давньогрецька демократія була *безпосередньою*, тобто такою, яка забезпечувала участь *кожного громадянина* в управлінні державою через участь у народних зібраннях, через зайняття певних державних посад, на які він міг бути обраним за конкурсом або призначеним за жеребкуванням. Ця особливість грецької демократії була одночасно джерелом її сили і слабкості. Для того, щоб така форма державного правління існувала, треба було, щоб:

- 1) кількість громадян у державі не була дуже великою, бо інакше не можливо було провести народні збори;
- 2) громадяни мали спільну мову, походження і цінності (на той час - єдину релігію);
- 3) громадяни знають один одного і тому можуть в народному зібранні обрати або призначити когонебудь на державну посаду;
- 4) громадяни не дуже відрізнялися своїм майновим

станом, щоб багаті не мали можливості тиснути на бідних.

Як відзначає відомий американський дослідник демократії Роберт Даль, такий сприятливий збіг обставин буває нечасто і не може існувати надто довго. Тому не дивно, що і грецька і давньоримська демократії проіснували не дуже багато часу. Але по собі вони залишили ідею влади народу, держави як народної справи, республіки (від латинської *res* – справа, *publikus* – народ).

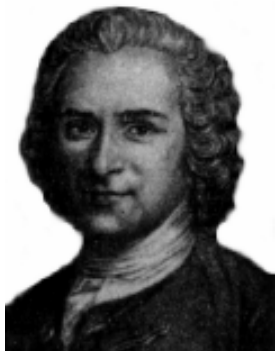
В епоху середньовіччя і Відродження демократичне правління існує або у формах безпосередньої демократії, наприклад у вигляді народних зборів у деяких кантонах Швейцарії чи Новгородського віча, яке обирало архієпископа, посадника і тисяцького, або у вигляді республік Італії і торговельних міст, владу в яких утримували знать і багатії. Саме існування таких демократичних або аристократичних республік в Європі, де більшістю держав керували монархи, влада яких виводилася “з милості Божій”, свідчило про можливість існування держав, де влада існує з “милості народу”. У цей час демократія починає привертати увагу політичних мислителів до питання про народ як *джерело державної влади*.

Коли в 17–18 століттях в Європі й Америці відбуваються буржуазні, антимонархічні та антифеодальні революції, тоді демократична ідея **народного суверенітету**, тобто **визнання народу джерелом влади в державі**, стає першою, до якої звертаються мислителі і політичні діячі цієї славетної епохи. Саме ідея народного суверенітету стає обґрунтуванням права народу на встановлення такої форми правління, яка буде служити його інтересам. Державна влада є законною лише тоді, коли народ дав свою згоду на її

Основні принципи демократії:

- ✓ суверенітет народу;
- ✓ періодичні вибори органів державної влади;
- ✓ політичний, ідеологічний і культурний плюралізм;
- ✓ права і свободи людини;
- ✓ контроль над державною владою.

Суверенітет народу - це верховенство влади народу і можливість вирішувати життєво важливі для нього питання; визнання народу джерелом вищої політичної влади в державі.

*Жан Жак Руссо
(1712 – 1778 рр.)*

Представницька демократія - це така форма організації суспільного життя, за якої народ делегує свою владу представникам, висунутим шляхом виборів, і наділяє їх повноваженнями приймати рішення.

існування. У той час набуває широкого розповсюдження концепція “суспільного договору”. Найбільш послідовні захисники народного суверенітету – Руссо, Локк, Пейн – виходять з того, що влада завжди належить народу, він наділяє державу владою і він же має право відібрати її у держави, якщо вона використовує владу не в інтересах народу. Американський президент Авраам Лінкольн у своєму виступі у 1863 році виголосив славнозвісну формулу демократії як “*правління народу, для народу, через народ*”.

Але демократія, яка встановлюється в цю епоху - це вже не безпосередня демократія невеличких полісів, це форма державного правління великих країн, населення яких складається з різних класів, суспільних верств, часто-густо різняться своїм етнічним (національним) походженням, мовою, сповідує різні релігії. Тому в цей час народжується нова форма демократії – **представницька демократія**. Це така форма демократії, де править не сам народ безпосередньо, а представники його інтересів, яких він сам обирає і наділяє повноваженнями приймати рішення. Право періодично вибирати своїх представників до складу органів державної влади і бути обраним стає одним з найважливіших політичних прав громадян нових демократичних держав.

Ще одна важлива риса відрізняє нову, представницьку демократію від старожитньої, безпосередньої. Безпосередня демократія виходила з того, що правлячий народ – це більш-менш однорідна і єдина спільнота, яка сама в своїх інтересах приймає державні закони і рішення. Народ у представницькій демократії складається з окремих людей, які за своїми економічними, соціальними, політичними, культурними ознаками та інтересами можуть належати до різних

спільнот, з яких складається сучасне суспільство. Сучасне суспільство є *багатоскладовим*, і людина має можливість входити до складу спільнот, виходити з них, або належати до декількох спільнот одночасно. Ніхто не приречений від народження до смерті бути у складі лише однієї спільноти. Люди мають можливість вільно обирати свою професію, політичні й релігійні переконання (і відповідні об'єднання), змінювати свої культурні уподобання, суспільний і майновий стан. ***Характерною ознакою новітньої демократії є політичний, ідеологічний і культурний плюралізм.*** Тому у людей поряд з загальними інтересами і правами як громадян даної держави є ще й особливі права та інтереси, які потребують визнання і захисту. Ці особливі права і свободи людини і громадянина в новітній демократії постають у вигляді конституційно і законодавчо гарантованих ***прав і свобод особистості і меншин.***

Нарешті, ще одна риса представницької демократії – це ***контроль над державною владою.*** Він здійснюється безпосередньо громадськістю через: 1) діяльність різних громадських організацій і об'єднань, політичних партій; 2) незалежні засоби масової інформації (газети, журнали, радіо, телебачення); 3) спеціальні державні контролюючі органи (прокуратуру, податкову і фінансову інспекцію тощо); 4) взаємоконтроль різних органів державної влади, а також 5) періодичні вибори в органи державної влади, коли ті, хто там займають місця, якщо вони збираються залишатися там і далі, повинні довести своїм виборцям, що вони не зловживали їхньою довірою і здатні ефективно керувати державою.

Слід зазначити, що, попри відміни, представницьку демократію від безпосередньої не розділяє прірва. Представницька демократія зберігає елементи демокра-

Плюралізм – визнання рівноправності існування множинності інтересів, ідеологій, партій, культурних цінностей.

Права і свободи людини – це сукупність правових норм, що окреслюють простір вільної від втручання держави дії людей, а також розподіл прав і обов'язків між людиною і державою.

Референдум - це всенародне волевиявлення (голосування або опит) з суспільно важливих проблем.

тії безпосередньої, зокрема такі, як проведення всенародного *референдуму* або опиту з найважливіших політичних питань. Інколи таким способом навіть приймають конституції сучасних держав. Елементом безпосередньої демократії є також *місьцеве самоврядування* яке існує в сучасних демократичних країнах. Протягом століть демократія змінювала свої форми, вона була більш широкою або обмеженою, безпосередньою або представницькою, послідовною чи непослідовною. Незмінною залишалася головна ідея демократії – підкорятися тій владі і законам, на існування яких ти дав свою вільну згоду.

§ 2. Що таке демократія сьогодні?

Наскільки розповсюджена демократія в сучасному світі? Відомий американський учений С. Хантінгтон у книзі “Третя хвиля демократизації” (1991) наводить такі дані:

Рік	Кількість демократичних держав	Кількість недемократичних держав	Кількість держав у цілому*	% демократичних держав
1922	29	35	64	45,3
1942	12	49	61	19,7
1962	36	75	111	32,4
1973	30	92	122	24,6
1990	58	71	129	45,0

* Маються на увазі держави, населення яких перевищує 1 мільйон мешканців. Нові дані про розповсюдження демократії див.: *Додаток 1 у розділі 9.*

Наведені дані свідчать, що в сучасному світі зростає кількість демократичних держав і кількість людей, які

живуть в умовах демократії. За оцінками відомої організації Фрідом Хауз (Freedom House) у 1990 році майже 40% сучасного людства жило в умовах демократії. Ці люди, що живуть на різних континентах, належать до різних рас, релігійних і культурних традицій, зробили свій вибір на користь демократії.

Разом з тим ці дані свідчать про те, що розповсюдження демократії в сучасному світі має свої підйоми і спади. Найбільший з таких спадів припав на другу половину двадцятих - початок тридцятих років ХХ століття, коли в цілому ряді європейських і азіатських держав запанували авторитарні і тоталітарні політичні режими, які розв'язали Другу світову війну, що принесла людству незчисленні страждання. Після закінчення Другої світової війни знов розпочався процес розповсюдження демократії. Особливе значення для поширення демократії в сучасному світі мали події 1989-1991 років, коли більша частина країн, що входили до складу так званого “соціалістичного табору”, розпочали розбудову інститутів сучасної демократії. Це стосується, зокрема, і нашої країни, яка у 1991 році проголосила себе незалежною державою, а в 1996 році в новій Конституції визначила демократичний напрямок свого розвитку.

Коливання процесу розповсюдження демократії, коли він рухається за принципом “два кроки вперед, один – назад”, означає, що є певні умови існування і стабільності демократії. *Ці умови можна поділити на чотири великі групи: економічні, соціальні, політичні і культурні.* У цьому розділі мова буде йти про економічні і соціальні умови. Більш докладно про політичні умови існування стабільної демократії мова буде йти у Розділі 2, про культурні умови – у Розділі 8. Теоретики політики у ХVІІІ столітті доводили, що багаті країни, як правило, є монархіями, а бідні –

Основні економічні умови існування демократії:

- ✓ *ринкова, конкурентна економіка;*
- ✓ *існування досить помітних темпів розвитку економіки;*
- ✓ *значний рівень урбанізації країни.*

республіками чи демократіями. Це було досить вірно у відношенні до країн аграрних, сільськогосподарських, але розвиток промисловості, індустріалізація країн змінили залежність між багатством країни і демократією.

У сучасному світі, як правило, індустріально розвинуті, багаті країни є демократіями, а демократії є індустріально розвинутими і заможними країнами. Динамічний розвиток індустрії спирається *на ринкову, конкурентну економіку, яка є однією з умов існування демократії*. Це пов'язано з тим, що ринок є лише тоді, коли існує приватна власність і взагалі - різні форми власності, які утворюють економічні підвалини незалежності індивіда і суспільства від держави. Як показав досвід соціалістичних країн, якщо існує лише державна власність на засоби виробництва, то про незалежність людини від держави не може йти мова.

Ринкова, конкурентна економіка потребує свободи дій, вільної ініціативи виробника, мобільності робітничої сили. Вона не сумісна з деспотичним втручанням держави в економічні відносини, свавіллям непідконтрольного народові державного чиновництва. Але ринок не народжує автоматично демократію, а необмежена конкуренція не веде до свободи. Скоріше навпаки, необмежена конкуренція породжує "закон джунглів". Тому в сучасних демократіях держава регулює економіку.

Коли мова йде про зв'язок демократії і багатства, то інколи можна почути, що демократія – це іграшка для багатих, у бідних не може бути демократії. Чи існує який-небудь точний показчик багатства країни, після досягнення якого можна вже починати думати про те, щоб надати їй демократичного правління? У міжнародній статистиці загально визнаним показчиком багатства країни є розмір валового національного про-

дукту (ВНП), який припадає на одного мешканця країни. У 1989 році Світовий банк у річному звіті всі країни розбив на три категорії:

- 1) 24 країни з високими доходами (від 6010 доларів в Іспанії до 21330 у Швейцарії);
- 2) 53 країни з середніми доходами (від 520 доларів у Сенегалі до 5810 в Омані);
- 3) 42 бідні країни (від 130 доларів в Ефіопії до 450 доларів у Ліберії).

У першій категорії, за винятком чотирьох країн, серед яких три - це “нафтові” королівства Близького Сходу, 20 країн були демократіями. У другій категорії 23 країни були демократичними і 5 – рухалися до демократії. У третій категорії лише дві країни (Індія і Шрі Ланка) мали певний демократичний досвід. За цими критеріями наша Україна за рівнем свого індустріального розвитку може сподіватися на успіх демократичних реформ, якщо їх проводити енергійно, цілеспрямовано і не за рахунок крайнього зубожіння населення.

Не менш, а, може, більш важливою економічною умовою існування демократії є не сам по собі розмір доходу, а *існування досить помітних темпів розвитку економіки*, що дає людям надію і сили витримати труднощі перехідного періоду.

До економічних умов існування демократії також належить рівень *урбанізації країни*. Якщо значна частина населення країни живе в містах, то це сприяє підвищенню не тільки економічної активності людей, але і їх громадсько-політичної активності.

Нарешті, ще однією умовою існування демократії є високий рівень розвитку комунікацій (транспорту, зв'язку). Не випадково, що демократії минулого виникали в країнах, які знаходилися на перехресті

Основні соціальні умови існування демократії:

- ✓ *відсутність глибокої поляризації суспільства;*
- ✓ *розвинуті соціальні стосунки, інститути і спільноти;*
- ✓ *наявність соціальної мобільності.*

важливих транспортних артерій.

До однієї з найважливіших *соціальних умов* існування демократії належить *відсутність глибокої поляризації суспільства* на купку надзвичайно багатих людей і більшість, яка знаходиться біля межі або за межею бідності. За наявності такої поляризації у суспільстві зростає напруженість, спалахують гострі конфлікти, розв'язання яких із застосуванням інститутів і методів демократії виявляється неможливим. Однією з опор демократії є чисельний середній клас.

Для існування демократії важливою умовою є наявність добре *розвинутих соціальних відносин, інститутів і спільнот* – професійних, класових, регіональних, культурних, етнічних і т. ін. Існування демократії не можливе в умовах розриву суспільних зв'язків, атомізації суспільства. Видатний французький соціолог Еміль Дюркгейм попереджав про небезпечність такого стану речей, коли кожна людина поодинокі протистоїть могутній державній машині. Тільки суспільні групи здатні стримувати тенденцію концентрації державної влади, виступаючи протиположною силою, які прагнуть монополізувати державну владу.

Для сучасної демократії важливою умовою її існування є наявність *соціальної мобільності*, тобто можливість для окремої людини пересуватися в соціальній структурі суспільства як по горизонталі, так і по вертикалі – підніматися з нижчого на вищий шаблі соціальної драбини. Людина повинна бути впевнена, що її зусилля зробити щось корисне не даремні, що суспільство справедливо оцінить її старання і досягнення.

Соціальна мобільність – це можливість для окремої людини пересуватися в соціальній структурі суспільства як по горизонталі, так і по вертикалі – підніматися з нижчого на вищий шаблі соціальної драбини.

Розділ 2. Громадянське суспільство і правова держава.

§ 1. Що таке громадянське суспільство?

Поняття “громадянське суспільство” походить від політичних традицій давньоримської республіки. У давньому Римі “*civilis societas*” означало об’єднання вільних людей у державу (*civitas*), яка підкоряється встановленим законам (*jus civile*) і має своєю метою захист спільних інтересів своїх громадян (*civis*). Тобто громадянське суспільство розумілося як таке, що є державно організованим і підпорядкованим законам. Між державою і суспільством римляни не бачили різниці. Кожен з них, якщо він був вільним римлянином, входив до складу державного римського народу. Таке розуміння громадянського суспільства дозволяло римлянам відрізнити себе як *цивілізований* народ від варварів і дикунів, що не знають законів і не мають держави.

У Нові часи поняття громадянського суспільства набуває нового значення: *громадянське суспільство* – це *штучне утворення*, це такий стан міжлюдських відносин, який не є *наслідком природи*, а є наслідком *свідомого втручання* в міжлюдські відносини. Воно є результатом “*суспільної угоди*”, завдяки якій люди виходять з “*природного стану*”. Внаслідок цієї “*суспільної угоди*” виникає громадянське суспільство в широкому значенні цього поняття: суспільство громадян, до складу якого входить і держава.

Джон Локк (1632 –1704 рр.), провідний теоретик того

Джон Локк
(1632 –1704 рр.)

Основні риси "широкого розуміння" громадянського суспільства:

- ✓ *держава не повинна втручатися в суспільні відносини, вона - лише "нічний сторож" суспільства;*
- ✓ *на державу в громадянському суспільстві слід покласти лише мінімальну кількість обов'язків, головним чином пов'язаних з охороною власності, громадського правопорядку і безпеки*

часу, у "Двох трактатах про правління" (1690) писав, що люди в природному стані мають право на життя, свободу і власність і для того, щоб краще їх захистити, вони об'єднуються у громадянське суспільство і утворюють державу. Влада утвореної ними держави не повинна поширюватися далі, ніж це необхідно для збереження цих прав і свобод, а також служіння загальному благу суспільства.

В Англії вже з XIV століття діє принцип Habeas Corpus – заборони арешту та ув'язнення людини без судового вироку. У 1689 році, після так званої "славетної революції", був прийнятий "Білль про права", який гарантував певні громадянські права і свободи. У межах цих прав і свобод людина могла діяти вільно, а державі було заборонено втручатися в її дії. У цей час Адам Сміт та інші теоретики доводять суспільству, що "невидима рука" вільного ринку сама наведе порядок у суспільних відносинах. Держава не повинна втручатися в ці справи, вона лише "нічний сторож" суспільства.

Це переконання, що на державу в громадянському суспільстві слід покласти лише мінімальну кількість обов'язків, головним чином, пов'язаних з охороною власності, громадського правопорядку і безпеки, стає основним у діяльності емігрантів з Європи, які започаткували утворення США і Канади. Їм було легше творити нове громадянське суспільство і державу, бо феодално-корпоративні відносини і монархії залишилися в Старому світі, а в Новому можна було починати, так би мовити, з чистого аркуша.

Але в Нові часи існує також й інше розуміння громадянського суспільства і того, яку роль у ньому повинна відігравати держава. Це розуміння відрізняється від англо-американської політичної

традиції, воно розповсюджено в країнах континентальної Європи і обумовлено особливостями політичного розвитку відповідних країн.

На європейському континенті королівська влада, велика і дрібна шляхта, корпорації ремісників і купців, католицька і протестантські церкви не збиралися підписувати ніяких “суспільних угод” і відмовлятися від своєї влади, власності і привілеїв в ім’я прав і свобод людини, вільного ринку і демократії. За таких умов створення громадянського суспільства було можливе лише завдяки *революційному розриву* з суспільними і політичними відносинами минулого. Для цього було потрібно створити нову сильну державну владу, яка своїми енергійними діями розчистить шлях для розвитку громадянського суспільства.

Тому на європейському континенті державі надається значно більше значення у житті громадянського суспільства, ніж те, що приділяють їй англо-американські мислителі і політичні діячі. Це помітно вже під час Великої Французької революції, коли її керівники саме прямим державним втручанням ліквідують велику феодальну землевласність і віддають землю селянам, проводять політику підтримки національної промисловості, починають створювати державну систему освіти і навіть проголошують нову державну релігію Розуму, яка повинна була стати культом громадянських чеснот.

Такі історичні обставини розвитку громадянського суспільства на європейському континенті призводили до того, що *чим більші обов’язки покладали на державу, тим ширшою ставала сфера її діяльності і тим вузьчою ставала сфера діяльності громадянського суспільства*. Ця об’єктивна логіка історичних подій і обставин знаходить своє теоретичне відображення в філософії Гегеля (1770-1830 рр.).

Основні риси "вузького розуміння" громадянського суспільства:

- ✓ *на державу покладають велику кількість суспільних обов’язків;*
- ✓ *держава повинна активно регулювати протиріччя громадянського суспільства, займатися вихованням громадян.*

NB: Якщо сфера діяльності і відповідальності громадянського суспільства розуміється як велика, то на державу покладають мінімальні обов’язки; і, навпаки, якщо на державу повкладають велике коло обов’язків і відповідальності, то зменшується відповідна сфера громадянського суспільства.

Гегель
(1770-1830 рр.).

Етатизм – напрямок суспільно-політичної думки, що перебільшує значення і можливості впливу державної влади на розвиток суспільства, недооцінює значення ініціативи і самостійної діяльності громадян.

Для Гегеля держава є безумовним центром суспільного життя. Якщо англійські мислителі державу називають “нічним сторожем”, то німецький філософ – “земним Богом”. Якщо в англійських мислителів ми знаходимо *широке розуміння* громадянського суспільства, то Гегель належить до традиції *вужького розуміння* громадянського суспільства. Німецький мислитель вважає, що громадянське суспільство – це система інститутів і відносин, яка знаходиться між сім’єю і державою, це сфера задоволення потреб індивіда, яка ґрунтується на праці і власності, і містить у собі протиріччя багатства і злиденності. Завдання держави, на думку Гегеля, полягає в тому, щоб примирити ці протиріччя, підпорядкувати відносини громадянського суспільства нормам права, вивести інтереси окремої людини за межі повсякденної боротьби за задоволення матеріальних потреб. Німецького мислителя небезпідставно вважають одним з батьків *етатизму*, тобто такого напрямку суспільно-політичної думки, який перебільшує значення держави у суспільному житті, недооцінює значення ініціативи і самостійної діяльності громадян і вважає, що розбудова державних інститутів і регулюючі дії органів влади самі собою здатні зняти гостроту матеріальних потреб і задовольнити духовні вимоги суспільства.

Таким чином, можна помітити таку залежність: *якщо сфера діяльності і відповідальності громадянського суспільства розуміється як велика, то на державу покладають мінімальні обов’язки; і навпаки, якщо на державу покладають велике коло обов’язків і відповідальності, то зменшується відповідна сфера громадянського суспільства.* Але не слід цю різницю розуміння співвідношення кола діяльності і відповідальності громадянського суспільства і держави

доводити до крайнощів. У широкого і вузького розуміння є спільний знаменник, а саме: розуміння громадянського суспільства як такого, що складається з громадян, тобто людей, що мають невід'ємні права і свободи, захищати які зобов'язана утворена ними держава, для чого вони надають їй необхідні права і повноваження.

Особливістю громадянського суспільства є те, що відносини всередині самого суспільства і між ним і державою підпорядковані нормам загального і рівного права. У змісті цих норм втілюється досягнутий у даній країні рівень розуміння свободи і справедливості.

Структура сучасного громадянського суспільства має горизонтальний і вертикальний виміри. **До горизонтального виміру** громадянського суспільства відносяться такі інститути і стосунки, як: особистість, сім'я і приватне життя; економічна діяльність, економічні підприємства та об'єднання (виробничі і споживацькі кооперативи, акціонерні компанії, концерни і товариства захисту прав споживачів тощо); суспільна діяльність і соціальні спільноти (громадянські організації і рухи, клуби за інтересами, молодіжні організації, благодійні організації і фонди, профспілки і т. ін.); культурна діяльність і культурницькі спілки та організації (творчі і наукові спілки та організації, релігійні громади і спільноти, національно-культурницькі і просвітницькі організації, недержавні установи освіти, недержавні засоби масової інформації).

До вертикального виміру громадянського суспільства, який пов'язує його з державою, належать політичні права громадян, політичні партії і рухи, органи місцевого самоврядування, державні і незалежні засоби масової інформації, у яких висвітлюється діяльність органів державної влади, ставляться нагальні проблеми

Особливістю громадянського суспільства є те, що відносини всередині самого суспільства і між ним і державою підпорядковані нормам загального і рівного права.

Громадянське суспільство – це суспільство громадян, що мають невід'ємні права і свободи; це сукупність інститутів і відносин, які є наслідком діяльності громадян, спрямованої на задоволення їх інтересів і потреб; громадянське суспільство – це політичний союз людей, які формують органи державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють над нею контроль.

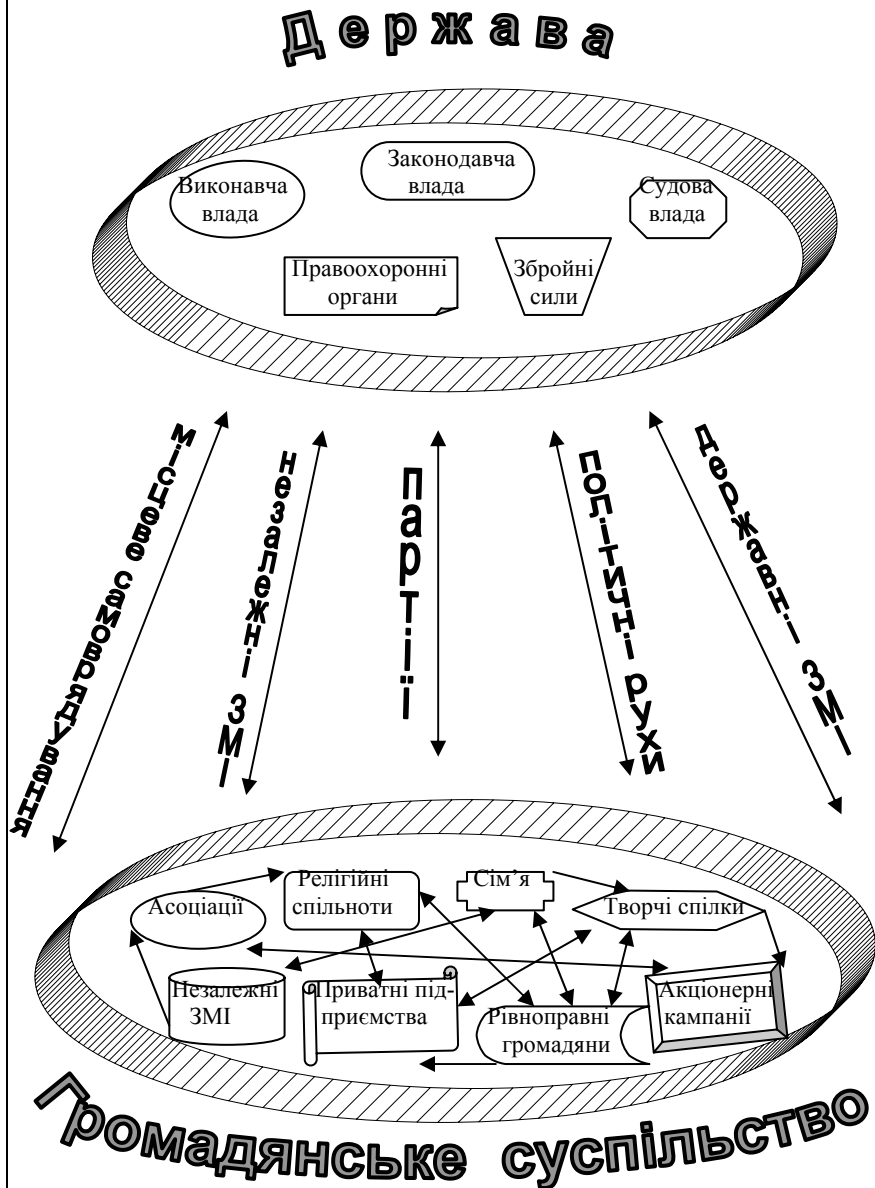
Структура громадянського суспільства:

вертикальний вимір:
 а) політичні права громадян, політичні партії і рухи; б) органи місцевого самоврядування; 2) державні і недержавні ЗМІ.

горизонтальний вимір:
 а) особистість, сім'я, приватне життя; б) економічні підприємства (кооперативи, акціонерні компанії, концерни, товариства захисту прав споживачів); в) соціальні спільноти (громадянські організації і рухи, клуби за інтересами, благодійні організації і фонди, профспілки); 2) культурна діяльність (творчі і наукові спілки, релігійні спільноти, національно-культурницькі організації, недержавні установи освіти, недержавні ЗМІ).

суспільства і громадян, йде публічна, громадсько-політична дискусія відносно шляхів і засобів вирішення проблем і вдосконалення функціонування суспільних і державних інститутів, стану прав і свобод громадян у країні.

Схема 1.

Чим більш розвинуті інститути і відносини громадянського суспільства, тим більші можливості має громадянин для задоволення своїх потреб і інтересів, для виявлення своїх здібностей, тим міцніший зв'язок між суспільством і державою.

Від міцності зв'язків громадянського суспільства і держави залежить сталість існування демократії в тій чи іншій країні. В історії ХХ століття ми маємо чимало прикладів, коли демократії терпіли поразку і країни підпадали під владу зовсім недемократичних режимів. У 1922 – 1942 роках 22 країни втратили демократію. У 1922 році в Італії до влади приходить Муссоліні, у 1926 в Португалії встановлюється диктатура генерала Салазара, у 1930 році відбуваються військові перевороти в Бразилії та Аргентині, у 1933 році – в Уругваї. У 1933 році в Німеччині до влади приходить Гітлер, у 1939 в Іспанії встановлюється авторитарний режим генерала Франко. У 1958 – 1975 роках ще у 22 країнах виникають диктаторські режими.

Зрозуміло, що в кожній з країн це падіння демократії відбувалося за різних обставин. Проти демократії виступали політичні сили з різними гаслами і політичними програмами. Була суттєва різниця і між тими політичними режимами, які вони встановлювали: від авторитарних військових диктатур до терористичних тоталітарних режимів. Але в цих подіях можна побачити і спільні риси, а саме: радикальну зміну відносин громадянського суспільства і держави.

І. Для відносин держави і громадянського суспільства за умови панування демократії властиві такі риси: 1) пріоритет інститутів громадянського суспільства по відношенню до держави; 2) заборона довільного втручання держави в

Типи відносин держави і громадянського суспільства:

Демократичний тип:

1) пріоритет інститутів громадянського суспільства по відношенню до держави; 2) заборона довільного втручання держави в життя громадянського суспільства; 3) підконтрольність держави громадянському суспільству; 4) конституційне визнання прав і свобод людини і дія механізмів їх захисту; 5) підпорядкованість праву дій державних органів і громадянських відносин.

Тоталітарний або авторитарний тип:

1) пріоритет держави по відношенню до громадянського суспільства; 2) підконтрольність основних (або всіх) сфер життя громадянського суспільства державі; 3) відсутність прав і свобод людини; 4) квазіправові відносини: підпорядкованість дій державних органів не праву, а "політичній поцілності"; 5) довільне втручання держави у приватне життя громадян.

Перехідна фаза:

1) відносна відокремленість громадянського суспільства від держави, слабка розвиненість інститутів громадянського суспільства; 2) відсутність ефективного контролю громадянського суспільства за діяльністю держави; 3) головним чином декларативне визнання прав і свобод громадян; 4) часткова правова врегульованість внутрішніх відносин громадянського суспільства; 5) боротьба громадянського суспільства і держави.

життя громадянського суспільства; 3) підконтрольність держави громадянському суспільству; 4) конституційне визнання прав і свобод людини і дія механізмів їх захисту; 5) підпорядкованість праву дій державних органів і громадянських відносин.

II. Відносинам держави і громадянського суспільства під владою авторитарних або тоталітарних режимів властиві такі риси:

1) пріоритет держави по відношенню до громадянського суспільства; 2) підконтрольність основних (або всіх) сфер життя громадянського суспільства державі; 3) відсутність прав і свобод людини; 4) підпорядкованість дій державних органів не праву, а політичній доцільності, тобто принципу “мета виправдовує засоби її досягнення”; 5) довільне втручання держави у приватне життя громадян.

Саме така деформація (перекручення) відносин громадянського суспільства і держави і є головною причиною падіння демократії, громадянських війн, встановлення диктаторських режимів і масових порушень прав людини.

Разом з тим, як було відзначено в першому розділі, у ХХ столітті спостерігається і невпинне зростання кількості демократичних країн. У тому числі і за рахунок тих країн, які повертаються на шлях демократичного розвитку, позбуваючись недемократичної влади. Це стосується і країн, які перебували під владою комуністичних режимів, зокрема і нашої країни.

III. Взаємовідносини громадянського суспільства і держави у такий перехідний до розвинутої демократії період мають наступні особливості:

1) відносна відокремленість громадянського суспільства від держави, слабка розвиненість інститутів громадянського суспільства; 2) відсутність ефективно-

го контролю громадянського суспільства за діяльністю держави; 3) головним чином декларативне визнання прав і свобод громадян; 4) часткова правова врегульованість внутрішніх відносин громадянського суспільства; 5) боротьба громадянського суспільства і держави.

Успіх такого переходу до демократії залежить від ступеня розвиненості відносин та інститутів громадянського суспільства, від послідовності у проведенні економічних і політичних реформ і, не в останню чергу, від активності і політичної культури самих громадян, їх відданості цінностям демократії.

*Шарль Монтеск'є
(1689 – 1755 рр.)*

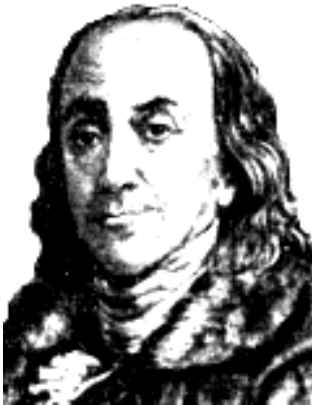
§ 2. Правова держава.

Ідея правової держави народжується в Нові часи, в епоху становлення сучасної представницької демократії. Саме тоді боротьба з абсолютними монархіями, з властивою їм необмеженістю державної влади і феодалним правом, яке було нерівним правом, правом-привілеєм вищих верств суспільства, породжує ідею правової держави. У витоків цієї ідеї стоять такі мислителі і політичні діячі, як Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, Б. Франклін, І. Кант. Американська, англійська і французька революції втілювали в життя цю ідею. У XIX сторіччі ідея і практика правової держави були розвинуті далі. Видатний український юрист Б.О. Кистяківський на початку XX століття таким чином визначав головні риси правової держави:

- 1) визнання верховенства права, тобто визнання права як вищої влади в державі, якій підпорядковані дії всіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової);

*Іммануїл Кант
(1724 – 1804 рр.)*

*Бенджамін Франклін
(1706 - 1790 рр.)*

*Томас Джефферсон
(1743-1826 рр.)*

2) обмеження державної влади шляхом визнання недоторканності і невід'ємності прав і свобод людини і громадянина;

3) суверенітет народу як джерела державної влади;

4) розподіл державної влади між трьома гілками (законодавчою, виконавчою і судовою), кожна з яких має свій власний спосіб формування, обсяг повноважень і знаходиться під контролем інших гілок влади;

5) участь парламенту як представника народу у здійсненні державної влади;

6) загальне, рівне, пряме, тайне виборче право;

7) розвинута народна правосвідомість.

Серед цих рис правової держави найважливішими є три: **1) визнання принципу верховенства права;**

2) розподіл державної влади (у країнах з англосаксонськими політико-правовими традиціями його ще називають "системою стримувань і противаг");

3) визнання недоторканності і невід'ємності прав і свобод людини.

Принцип верховенства права означає, що право визнається вищою владою в державі. І. Кант право в такому розумінні визначав таким чином: "Право це обмеження свободи кожного за умови її узгодження зі свободою всіх інших, наскільки це можливо відповідно до деякого загального закону". Це право універсальне і рівне для кожного з громадян, інакше кажучи, воно належить кожному рівною мірою. Бо якщо яке-небудь право належить одній людині, а інша його не має, то це привілеї, а не право.

Це право, яке не дарує, а визнає свободу кожної людини, обмежуючи її тільки настільки, наскільки це потрібно для свободи інших людей. Це право як розумний принцип спільного життя людей. Право в вищому його розумінні втілюється в Конституції

держави, в якій визначені головні умови, на яких люди утворюють свою державу. В ній визначені, з одного боку, права і свободи, якими користуються люди в цій державі, а з іншого боку, встановлюються повноваження і обов'язки різних гілок державної влади.

Правова держава є державою, в якій відносини громадян і держави врегульовані нормами права і дії органів державної влади підкоряються нормам права. При цьому слід зазначити, що право по-різному регламентує дії громадян і дії органів державної влади. Дії громадян право обмежує за принципом *"можна робити все, що не заборонено законом"*. Кожний громадянин вільний у визначенні того, що він має робити для досягнення власного щастя і блага. Держава не втручається в ці справи громадян до тих пір, поки їх дії не стануть чинити перешкоди вільним діям інших громадян або стануть загрозою для громадської безпеки і спокою. Саме тут закон і проводить межу, за яку громадянам забороняється переходити. Бо якщо ти своїми діями обмежуєш або заперечуєш свободу інших людей, то і твоя власна свобода не буде поважатися іншими людьми.

Дії органів державної влади право регламентує за принципом *"можна робити лише те, що передбачено законом"*. Державний орган і чиновники не вільні робити все, що їм заманеться. Вони існують для громадянського суспільства, яке їх утворило, і повинні робити те, для чого вони утворені, що визначено в Конституції і законодавстві країни. Коли дії державних органів виходять за межі правового поля, то відразу виникає можливість свавілля і зловживання державною владою.

У правовій державі джерелом державної влади є народ, він є владикою-сувереном. З його волі виникає держава, він її утворює. Цей народний суверенітет є відтепер

Головні принципи правової держави:

- ✓ *принципу верховенства права;*
- ✓ *розподіл державної влади;*
- ✓ *визнання недоторканності і невід'ємності прав і свобод людини.*

Принцип верховенства права означає, що право визнається вищою владою в державі, якій підкоряються дії виконавчої, законодавчої і судової влад.

Розподіл державної влади між трьома незалежними гілками влади (законодавчою, виконавчою, судовою) означає, що кожна з цих влад має визначене коло своїх виключних повноважень, може контролюватися іншими гілками влади і, в свою чергу, має право контролювати їх діяльність.

основою державного суверенітету, тобто незалежності і повновладдя державної влади. Французький монарх Людовик XIV абсолютистське розуміння держави сформулював так: "Держава - це я". Він обґрунтував державний суверенітет тим, що він король Франції милістю божою. У правовій державі формулу державного суверенітету можна висловити так: "Держава - це ми". У Конституції України (ст.5) записано: "Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ."

Визнанням народу джерелом державної влади визначається загальний демократичний характер держави. Особливістю правової держави є те, що вона є *державою представницької демократії*. Тобто головні завдання по управлінню державою постійно виконують органи державної влади, які періодично обираються народом. Тому виникає можливість ситуації, коли ці органи державної влади без постійного контролю стануть діяти не в інтересах народу, а у своїх власних інтересах; ще більшою спокусою для зловживання державною владою стає ситуація, коли вся повнота державної влади зосереджується в одних руках.

Саме така ситуація характерна для абсолютних монархій, у боротьбі з якими і народжувалася правова держава. Абсолютний монарх у своїй особі поєднує вищу законодавчу, виконавчу і судову владу, його влада необмежена і безконтрольна. Тому творці правової держави для запобігання такої можливості запропонували створення механізму **розподілу державної влади між трьома незалежними гілками влади (законодавчою, виконавчою, судовою), кожна з яких має визначене коло своїх виключних повноважень, може контролюватися іншими гілками влади і, в свою чергу, має право контролювати їх діяльність.**

Для створення незалежності різних гілок влади одна від одної в конституціях сучасних правових держав передбачаються такі засоби, як: різний порядок формування гілок влади, різні строки повноважень обраних посадових осіб або органів влади, надання різних форм імунітету (недоторканості) посадовим особам на час виконання ними своїх службових обов'язків.

Нарешті, ще однією важливою ознакою правової держави є **конституційне визнання прав і свобод людини**. В конституціях різних країн це визнання може мати різний вигляд. Так, у Конституції США воно здійснено у вигляді поправок до основного тексту; Конституція Франції (1958 р.) проголошує, що вона визнає ті права і свободи, які проголошені Декларацією прав людини і громадянина у 1789 році; Основний закон ФРН (1949 р.) дає визначення основних прав і свобод людини у перших 20 статтях, а також у статтях 33, 38, 101, 103 і 104; перелік і визначення прав і свобод людини і громадянина даний у другому розділі Конституції України (1996 р.). І буде доречним відзначити, що визначення прав і свобод людини в нашій конституції є одним з найкращих у світовій практиці.

Слід зазначити, що політична практика і законодавство сучасних демократичних держав постійно вдосконалюють роботу різних складових правової держави. Разом з тим політичний досвід ХХ століття свідчить, що для стабільного існування представницької демократії мало досконалості інститутів правової держави самої по собі. Треба, щоб правова держава була міцно пов'язана з громадянським суспільством, спиралася на його довіру і підтримку.

Конституційне визнання прав і свобод людини означає закріплення в конституції країни переліку тих прав і свобод, які держава визнає, захищає та створює умови для здійснення.

Розділ 3. Держава і влада.

§ 1. Державна влада: форми державного устрою і форми правління.

Якщо подивитися на політичну карту земної кулі, то, за винятком Антарктиди, нема майже жодного клаптика суходолу, який би не належав тій або іншій державі. Зараз у світі налічується більш ніж 200 держав, кожна з яких має власну територію, на яку поширюється її влада і дії встановлених нею законів. Що ж таке держава?

Держава – це така політична організація суспільства, яка має:

- ✓ власну територію з населенням;
- ✓ апарат публічної влади (різноманітні органи та установи держави);
- ✓ право встановлювати закони, які є обов'язковими для виконання на її території;
- ✓ монополію на застосування насилля;
- ✓ право збирати податки.

Держава – це така політична організація суспільства, яка має:

- 1) власну територію з населенням;
- 2) апарат публічної влади (різноманітні органи та установи держави);
- 3) право встановлювати закони, які є обов'язковими для виконання на її території;
- 4) монополію на застосування насилля;
- 5) право збирати податки.

Ці ознаки властиві кожній з держав, у сукупності вони визначають мінімальну кількість умов, потрібних для існування держави.

Територія з населенням потрібна, щоб державі (а) було ким керувати, (б) для кого встановлювати закони і (в) з кого збирати податки.

Апарат публічної влади, який стоїть над суспільством і керує його життям, потрібний тому, що інакше це суспільство або не буде мати організації, або буде мати лише неполітичну суспільну самоорганізацію, яка може керувати лише простим суспільством.

Держава збирає податки тому, що вони потрібні для утворення державного бюджету, з коштів якого утри-

мується державний апарат і фінансується діяльність уряду, спрямована на розвиток економіки країни, соціальних інститутів (системи охорони здоров'я, пенсійної системи, служб зайнятості і т. ін.), розвиток науки, техніки, освіти, мистецтва тощо.

Держава має монополію на застосування насилля, тому що (а) тільки вона має право утримувати армію (жодна держава не буде терпіти спроб створити на її території чиюсь приватну армію або розмістити армію іншої держави), міліцію (поліцію), інші спеціальні служби, тюрми, і тому що (б) тільки вона використовує ці органи примусу як останній засіб заставити підкорятися встановленим на її території законам.

Держава встановлює закони для того, щоб населення знало, яка поведінка є обов'язковою на її території. Якщо це *правова держава*, то закони також визначають обов'язкові дії державних органів, спрямовані на визнання і захист прав і свобод людини.

Держава – це така організація, яка здійснює управління і керівництво життям великої кількості людей. Тому вона не може обійтися без застосування *влади*.

Влада - це здатність і можливість чинити вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів: волі, авторитету, права, насильства.

Це загальне визначення влади містить у собі ознаки всіх видів влади, які ми зустрічаємо в суспільстві.

У суспільному житті в різних спільнотах людей, які організують своє життя і керують ним, ми спостерігаємо різні види влади: у сім'ї – батьківську владу, у церкві – церковну, на підприємстві і в установі – адміністративну владу керівництва, у науці – владу наукового авторитету. Найбільш розвинутим і складним видом суспільної влади є *політична влада*.

Політична влада - вид соціальної влади, за допомогою

Влада - це здатність і можливість чинити вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів: волі, авторитету, права, насильства.

Політична влада - вид соціальної влади, за допомогою якої реалізуються життєво важливі інтереси різних суспільних верств, класів, політичних партій, націй тощо.

Державна влада - це політична влада, яка реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм (конституції, законів, указів, постанов).

*Михайло Драгоманов
(1841 – 1895рр.)*

Форма державного устрою – це територіально-організаційна структура держави, яка відображає зв'язок центральних і місцевих державних органів, відносин окремих частин держави між собою і з державою в цілому.

Унітарні держави – це централізовані держави, в яких влада з одного державного центру безпосередньо розповсюджується на всю територію держави.

якої реалізуються життєво важливі інтереси різних суспільних верств, класів, політичних партій, націй тощо.

Найважливіша частина політичної влади реалізується діями держави і постає як особлива влада – *влада держави. Державна влада - це політична влада, яка реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм (конституції, законів, указів, постанов).*

Держава розповсюджує владу на всю свою територію. Тому здійснення державної влади потребує організації території держави, тобто розміщення на території держави органів влади з визначеним колом повноважень. Та або інша форма організації території держави і розміщення на ній центральних і місцевих органів державної влади визначає те, що називають *формою державного устрою.*

Форма державного устрою – це територіально-організаційна структура держави, яка відображає зв'язок центральних і місцевих державних органів, відносин окремих частин держави між собою і з державою в цілому.

З точки зору форми державного устрою всі держави поділяються на *прості і складні.*

До складу простих держав належать *унітарні держави. Унітарні держави – це централізовані держави, в яких влада з одного державного центру безпосередньо розповсюджується на всю територію держави, яка може бути поділена на адміністративно-територіальні одиниці.* Цими адміністративно-територіальними одиницями керують місцеві органи державної влади, що підпорядковані центральним органам державної влади. Місцеві органи влади мають той обсяг повноважень, який їм надають (делегують) центральні органи державної влади. Серед сучасних

держав, як правило, унітарними є держави з малою територією (Ліхтенштейн, Монако, Панама та т. ін.), або з територією, яка протягом значного історичного часу входила до складу однієї держави. У національному відношенні унітарні держави є державами, в яких національні меншини не мають своїх державних автономних утворень (Франція, Польща, Швеція).

Україна є унітарною державою, в якій певним винятком є Автономна Республіка Крим, влада в якій має дещо більше коло повноважень, ніж в інших областях нашої країни.

Складними формами державного устрою є **федерації, конфедерації, імперії**.

Федеративні держави – це держави, утворені як об'єднання автономних структур (штатів, кантонів, республік, земель), які мають національні, соціально-економічні, територіально-історичні відмінності і державну самостійність, визнану загальнодержавною конституцією. У федеративних державах влада розподілена (за конституцією та іншими законодавчими актами) між федеральним центром, який відповідає за вирішення загальнодержавних проблем (оборона, міжнародні відносини, транспорт і зв'язок, фінансова і банківська система країни, основи законодавства і судочинства тощо) і регіональними органами влади, що мають необхідні повноваження для самостійного вирішення проблем відповідних регіонів. Серед сучасних держав федеративними є США, Канада, Індія, Федеративна Республіка Німеччина, Російська Федерація, Швейцарія, Австрія.

В Україні за федеративний устрій держави висловлювалися М. Драгоманов і М. Грушевський. Серед сучасних українських політичних партій і діячів є такі, які вважають, що для нашої держави федеративний

*Михайло Грушевський
(1866 – 1934 рр.)*

Федеративні держави – це держави, утворені як об'єднання автономних структур (штатів, кантонів, республік, земель), які мають національні, соціально-економічні, територіально-історичні відмінності і державну самостійність, визнану загальнодержавною конституцією.

Конфедерація – це така форма державного устрою, коли існує постійний союз самостійних держав для досягнення конкретних спільних цілей.

Імперії – це державні утворення з сильною централізованою владою, яка з ядра імперії (країни-метрополії) розповсюджується на її периферію (колонії).

Основні ознаки імперії:

- ✓ *велика територія з поліетнічним населенням;*
- ✓ *нерівноправні відносини між центром і периферією;*
- ✓ *великі розбіжності в рівнях економічного розвитку складових частин і особливостей господарства;*
- ✓ *суттєва різниця історичних традицій, культури, мови, релігії народів, які входять до складу населення держави.*

устрій був би доцільним якщо не сьогодні, то завтра.

Конфедерація – це така форма державного устрою, коли існує постійний союз самостійних держав для досягнення конкретних спільних цілей. На відміну від федерації, конфедерація не має центральних органів влади, єдиної конституції, громадянства, грошей. Як свідчить історичний досвід, конфедерація - це така форма державного устрою, яка з часом або розпадається, або є переходом до федеративної держави. Прикладом такого успішного переходу є Швейцарська Конфедерація, яка лише в своїй історичній назві залишилася конфедерацією, перетворившись на федеративну державу. Найбільш відомими прикладами сучасних конфедерацій є Європейський Союз, який поступово рухається в напрямку перетворення у Сполучені Штати Європи, та Союз Білорусі і Росії.

До складних держав за формою державного устрою також належать імперії. **Імперії** – це державні утворення з сильною централізованою владою, яка з ядра імперії (країни-метрополії) розповсюджується на її периферію (колонії); імперії мають велику територію з поліетнічним населенням (таким, що складається з багатьох етносів-народів), які відрізняються своєю мовою, культурою, релігійними переконаннями, історичними традиціями, особливостями господарства і рівнем економічного розвитку. Значна частина історії людства відбувалася в межах імперій. Це стосується не тільки старожитності та середньовіччя, але і Нових часів. Ще у XIX і на початку XX століть великі колоніальні володіння мали Великобританія, Франція, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Бельгія, Італія, Німеччина, існували Османська, Австро-Угорська і Російська імперії. Але після Першої і особливо після Другої світових війн

визначилася тенденція до розпаду імперій і утворення національних держав.

Держава, як тільки-но ми визначили, розповсюджує в той чи інший спосіб свою владу на власну територію. Але у влади повинно існувати джерело, з якого вона виходить. *Формальне джерело влади і способи організації дії органів державної влади визначають форму правління, яка існує в державі.* За формами правління сучасні держави розподіляють на монархії і республіки.

Монархія (від давньогрецького *μονος* – один і *αρχε* – влада) – це така форма правління, при якій влада належить одній особі, що отримує її за спадкоємством, незалежно від виборців або представницьких органів влади. **Республіка** – це така форма правління, при якій джерелом влади є народ, з вибору якого походять вищі державні органи.

У свою чергу, монархія і республіка як форми державного правління мають різновиди. У минулому більшість монархій були абсолютними. **Абсолютна монархія** – це держава, в якій монарх має необмежену владу. Серед сучасних держав абсолютна монархія існує в Саудівській Аравії, Катарі, Омані, Непалі. Але в більшості сучасних монархій влада монарха обмежена конституцією. **Конституційні монархії** розподіляються на дуалістичні і парламентські. В дуалістичних монархіях (Йорданія, Кувейт, Марокко) монарх має виконавчу владу і лише частково – законодавчу. У парламентських монархіях монарх формально вважається головою держави, але реальної виконавчої або законодавчої влади він не має (вони зосереджені в парламенті та уряді) і, головним чином, представляє державу у міжнародних відносинах. У парламентських монархіях монарх значною мірою є символом безперервності державної історії і наближа-

Форма правління – це формальне визначення джерела влади і способів організації дії органів державної влади.

Монархія – це така форма правління, в якій джерелом визнається монарх, що отримує її за спадкоємством, незалежно від виборців або представницьких органів влади.

Абсолютна монархія – це держава, в якій монарх має необмежену владу.

Конституційна монархія – це така форма правління, в якій влада монарха обмежена конституцією.

Республіка - це така форма правління, в якій джерелом влади є народ, з вибору якого походять вищі державні органи.

Парламентська республіка – це така форма правління, де уряд формується законодавчим органом і відповідальний перед ним.

ється до інших символічних позначок держави – прапора, герба, гімну. В багатьох сучасних демократичних країнах продовжує існувати парламентська монархія (Великобританія, Канада, Австралія, Швеція, Данія, Бельгія, Іспанія), яка майже не відрізняється від парламентської республіки.

У сучасних державах, які в минулому не мали монархій або розірвали з монархічними традиціями, існує республіканська форма правління, що поділяється на три різновиди: *парламентську, президентську і змішану, або напівпрезидентську* республіку.

Парламентська республіка – це така форма правління, де уряд формується законодавчим органом і відповідальний перед ним. Парламент може голосуванням виразити недовіру діям міністра, голові уряду або уряду в цілому і таким чином відправити їх у відставку; він приймає обов'язкові для виконання урядом закони. В свою чергу, уряд має виконавчу владу, може вносити до парламенту проекти законів і за певних обставин ставити перед президентом питання про розпуск недієздатного парламенту і призначення дострокових парламентських виборів. Найбільшу реальну владу має голова уряду (прем'єр-міністр або канцлер), хоча він і не є головою держави. Головою держави формально є президент, якого обирає парламент, або спеціальна колегія виборців, або самі виборці, але за своїми повноваженнями президент у парламентській республіці схожий на монарха в парламентській монархії.

Президентська республіка – це така форма правління, при якій президент обирається народом або колегією виборців незалежно від парламенту і за конституцією є головою держави і уряду, верховним головнокомандувачем збройними силами. У президентській республіці

існує жорсткий розподіл законодавчої і виконавчої влади, їх значна самостійність. Президент сам призначає членів уряду і керує його діяльністю. Уряд несе відповідальність перед президентом. Парламент не може відправити уряд у відставку, а президент не може розпустити парламент. Парламент може відправити президента у відставку лише за серйозні порушення конституції або скоєння злочинів, але їх треба довести в межах складної процедури імпічменту. Парламент може обмежувати дії президента за допомогою законів і затвердженням бюджету. Президент звичайно має право відкладального вето (лат. veto – забороняю) на рішення парламенту.

Президентська республіка набула поширення в країнах з недостатніми демократичними традиціями (перш за все в Латинській Америці, Азії, Африці, на території колишнього СРСР), де вона інколи перетворюється в “суперпрезидентську республіку”. В такій республіці майже вся влада зосереджується в руках президента, який виходить з-під контролю парламенту і судової влади, а в деяких країнах (Заїр, Малаві, Туркменістан) оголошується довічним президентом.

Напівпрезидентська, або змішана республіка поєднує риси парламентської і президентської республік, її головна ознака – подвійна відповідальність уряду перед президентом і перед парламентом. Президент призначає голову уряду і головних міністрів з урахуванням політичних сил у парламенті або за згодою парламенту. Він може головувати на засіданнях уряду, затверджує його рішення і таким чином контролює його діяльність. Президент може відправити уряд або окремих міністрів у відставку. Уряд також періодично звітує перед парламентом, контролюючим його діяльність через прийняття відповідних законів і бюджету країни. Парламент може

Президентська республіка – це така форма правління, в якій президент обирається народом або колегією виборців незалежно від парламенту і за конституцією є головою держави і уряду, верховним головнокомандувачем збройними силами.

Напівпрезидентська або змішана республіка поєднує риси парламентської і президентської республік; її головна ознака – подвійна відповідальність уряду перед президентом і перед парламентом.

Залежність між формами державного устрою і формами державного правління і існуванням сприятливих умов для демократії:

1) якщо державний устрій наближує органи державної влади до людей і завдяки цьому вони переймаються проблемами та інтересами пересічного громадянина, то така форма державного устрою більш сприятлива для демократії, ніж інші;

2) якщо парламент і вищі посадові особи обираються громадянами і підзвітні їм, то така республіканська форма правління є більш демократичною, ніж монархія;

3) розподіл законодавчої, виконавчої та судової влад між різними державними органами, взаємоконтроль цих влад попереджає можливість узурпації влади.

висловити вотум недовіри уряду, і президент мусить в такому разі відправити уряд у відставку. Президент може також, за обставин визначених конституцією, розпустити парламент з обов'язковим призначенням строків проведення наступних парламентських виборів.

Президент, як і парламент, обирається народом, є головою держави і верховним головнокомандувачем. Така форма правління існує в багатьох європейських країнах (Австрії, Португалії, Польщі, Фінляндії). За Конституцією 1996 року Україна має напівпрезидентську форму правління (див.: Розділ 9, додаток 2).

Форми державного устрою і форми правління, які існують у різних державах можна оцінювати з точки зору їх доцільності та ефективності в управлінні суспільством. Але, як це було відомо вже Платону і Аристотелю, не всі форми правління відповідають вимогам демократії. Загального рецепту для всіх країн стосовно того, яка з форм державного устрою і яка з форм правління є найкращими для демократії, не існує. Проте можна помітити таку залежність: якщо державний устрій наближує органи державної влади до людей і завдяки цьому вони переймаються проблемами та інтересами пересічного громадянина, то така форма державного устрою більш сприятлива для демократії, ніж інші. Завдяки тому, що парламент і вищі посадові особи обираються громадянами і підзвітні їм, республіканська форма правління є більш демократичною, ніж монархія. Якщо вищі законодавча, виконавча і судова влада розподілені між різними державними органами, які контролюють і стримують одне одного, то така форма правління попереджає можливість захоплення (узурпації) державної влади купкою людей і теж більш сприятлива для існування демократії.

§ 2. Держава і політична система. Політичні режими.

Держава, безумовно, є центром політичного життя суспільства, так само, як державна влада є концентрованим виразом політичної влади. Визнання держави центром політичного життя не означає, що все воно відбувається лише у цьому центрі. Сучасна держава має навколо себе систему зв'язків і допоміжних організацій, які є провідниками впливу держави на суспільство і зворотного впливу суспільства на державу. Цю систему називають *політичною системою суспільства*.

Політична система – це система взаємовідносин державних і недержавних інститутів і організацій, які виконують політичні функції щодо захисту прав і інтересів громадян, узгодження і задоволення потреб і інтересів соціальних угруповань, спільнот, а також регулювання політичних відносин, що складаються між ними. Коротко кажучи, політична система – це система відносин, яка склалася та існує між державними і недержавними організаціями (партіями, громадськими організаціями, релігійними, етнічними спільнотами, трудовими колективами і т. ін). Для того, щоб держава у своїй політиці враховувала права та інтереси громадян і щоб громадяни мали можливість впливати на державну політику, на прийняття політичних рішень, треба мати добре організоване громадянське суспільство.

Політична система складається з наступних елементів: 1) з інститутів (державних органів законодавчої, виконавчої і судової влади, з політичних партій, громадсько-політичних рухів, лобістських угруповань, з ЗМІ – преси, телебачення, радіо); 2) з по-

Політична система – це система взаємовідносин державних і недержавних інститутів і організацій, які виконують політичні функції щодо захисту прав і інтересів громадян, узгодження і задоволення потреб і інтересів соціальних угруповань, спільнот, а також регулювання політичних відносин, що складаються між ними.

Основні елементи політичної системи:

- ✓ політичні інститути;
- ✓ політичні відносини;
- ✓ норми політичного життя;
- ✓ політична свідомість.

Політичний режим – це система методів і засобів здійснення політичної влади, форма взаємодії владних структур і населення, яка визначає якість політичного життя в країні.

літичних відносин; 3) з норм політичного життя (політичних, правових і моральних норм, політичних звичаїв і традицій); 4) з політичної свідомості. Характер взаємодії елементів політичної системи з органами державної влади утворюють властивий для неї спосіб функціонування, тобто політичний режим.

Політичний режим – це система методів і засобів здійснення політичної влади, форма взаємодії владних структур і населення, яка визначає якість політичного життя в країні.

Показниками політичного режиму виступають наступні фактори:

1) як прийшли до влади ті сили, які її здійснюють, якими засобами вони це роблять; 2) яке ставлення громадян до влади; 3) який обсяг обмеження діяльності громадян; 4) яку політичну свідомість в суспільстві підтримує влада. За цими показниками можна виділити три види політичних режимів (Див.: Таблиця № 1 на стор. 41):

Тоталітарні політичні режими виникли у ХХ столітті. Уперше це слово використав Б. Муссоліні для назви свого політичного руху, який захопив владу в Італії у кінці 20-х років. Потім ця назва стала застосовуватися для характеристики всіх політичних режимів (Гітлера, Сталіна, Пол Пота у Кампучії та ін.), які мали риси, схожі з рисами політичного режиму, встановленого італійським диктатором. **Тоталітарний режим – це режим, при якому держава прагне повного, всеохоплюючого контролю над усіма сторонами життя суспільства і людини.** Особливістю тоталітарних режимів є те, що вони підкорюють собі суспільство облудними обіцянками вирішити всі проблеми і побудувати рай на землі (назви у цього раю можуть бути різними – великий Рим у Муссоліні, тисячолітній рейх для німців – у Гітлера, світова

Таблиця № 1. Види політичних режимів.

<i>Тоталітарний режим</i>	<i>Авторитарний режим</i>	<i>Демократичний режим</i>	<i>Критерії розмежовування режимів:</i>
Політична партія, яка силою захопила владу і застосовує політичні репресії як засіб її збереження.	Політичні сили, які відсторонили від влади політичну опозицію і не доступні для контролю з боку громадян.	Владу здійснюють представники громадян, обрані відповідно з законом, що визначає їх повноваження.	✓ <i>засоби, якими прийшли до влади політичні сили і які вони застосовують для її збереження;</i>
Влада вимагає від громадян беззастережного схвалення своїх дій.	Відчуження від влади; владі не потрібні критична думка громадян і політична ініціатива.	Вільне обговорення дій влади, критична оцінка цих дій і висунення пропозицій.	✓ <i>ставлення громадян до влади;</i>
Можна робити лише те, що наказує робити влада.	Можна робити лише те, що не має відношення до політики.	Можна робити все, що не заборонено законом.	✓ <i>обсяг обмеження діяльності громадян;</i>
У суспільстві панує всеохоплююча, обов'язкова для громадян ідеологія правлячої партії. Влада вимагає публічного схвалення і підтримки своїх дій від громадян.	Існує офіційна державна ідеологія; влада забороняє громадянам публічну критику своєї ідеології і своїх дій.	Ідеологічний плюралізм; не існує обов'язкової державної ідеології; влада визнає право громадян на свободу думки і совісті.	✓ <i>яку політичну свідомість в суспільстві підтримує влада.</i>

Тоталітарний режим – це режим, при якому держава прагне повного, всеохоплюючого контролю над усіма сторонами життя суспільства і людини.

Риси, які властиві всім тоталітарним режимам:

- ✓ жорстко централізований державний апарат;
- ✓ культ керівників держави і обожнення їх політичного курсу;
- ✓ застосування масових репресій, знищення політичної опозиції;
- ✓ всеохоплююча система політичного стеження і доносів;
- ✓ перетворення людини у “гвинтик державної машини”.

революція – у Сталіна). Для досягнення такої великої мети вони вимагають від окремої людини і суспільства в цілому беззастережної покори своїм наказам, перетворення людини у “гвинтик державної машини” і без вагань застосовують репресії проти тих, хто їм не підкорився. Тому після приходу до влади партій, що встановлювали такі режими, вони розв’язували політичні репресії не тільки проти *реальних* політичних опонентів, але й проти тих, хто *може* ними стати, бо зберіг звичку думати власною головою.

В перший рік (1933) після приходу до влади Гітлер вигнав “несправжніх німців” з університетів і творчих спілок, а потім видав закон про “імперські культурні гільдії”, яким мистецтво було підпорядковане нацистській владі. 1 грудня 1933 року він видав закон “Про забезпечення єдності партії і держави”, а пізніше ідеологія нацистської партії особливим законом була проголошена обов’язковою для всіх німців.

Тоталітарні режими підкоряють собі засоби масової інформації (ЗМІ), які вони використовують для маніпулювання суспільною свідомістю. Для виправдання масових репресій, розв’язаних ними, і доказу своєї сили, тоталітарні режими з допомогою ЗМІ лякають пересічного громадянина розповідями про зовнішніх і внутрішніх “ворогів”, яких вони “вिकривають” і над якими вони отримують “перемоги”. В суспільстві культивуються класова і національна ненависть, заздросці, доноси.

Тоталітарні режими державну машину перетворюють в жорстко централізований апарат, на вершині якого знаходиться вождь (фюрер) і верхівка керівництва тоталітарної партії (руху). Цим режимам властивий культ вождя.

Тоталітарні режими, як свідчить історичний досвід, до-

силь швидко висмоктують усі сили з суспільства, якому вони обіцяють створити неможливе, і постають перед альтернативою: або прийти до повного краху, або послабити тиск і перейти до більш “м’якого”, авторитарного режиму.

Авторитарний режим – це режим, якому властива монополія на владу однієї особи, політичного угруповання або партії, які залишають людині і суспільству певну свободу в справах, що не мають відношення до політики.

Одним з типових прикладів авторитарного режиму є режим генерала Ф. Франко, який запанував в Іспанії після громадянської війни (1936-1939 рр.) і проіснував до смерті диктатора у 1975 р. Іспанський політолог Віктор Перец-Діаз у книзі “Відродження громадянського суспільства в Іспанії” таким чином характеризує цей режим: “Іспанська держава була зорганізована цілком авторитарним способом. Згідно з офіційними заявами, військовий диктатор здійснював вищу владу “з милості Божій”, хоча реально він спирався на свої збройні сили, підтримку католицької церкви, бізнесменів, значну кількість дрібних землевласників, середній клас великих і малих міст, надсилаючи своїх представників до лав фашистської партії, яка в найкращі часи налічувала без малого мільйон членів. Профспілки були заборонені, а соціалісти та анархісти, які спробували відновити їх підпільно, були суворо покарані, діяли окремі професійні об’єднання і деякі виробничі товариства, але підпорядковані режимові... Фашистська держава домінувала над громадянським суспільством.

...Держава твердила, що реалізує прагнення народу, пов’язані з його історичною місією або проектами, які узаконюють використання народу (або “народів”) для підтримки ведучих до тієї мети дій.”

Авторитарний режим – це режим, якому властива монополія на владу однієї особи, політичного угруповання або партії, які залишають людині і суспільству певну свободу в справах, що не мають відношення до політики.

Риси, які властиві всім авторитарним режимам:

- ✓ монополізація влади невеличкою купкою людей, що поставлена поза контролем суспільства;
- ✓ заборона політичної опозиції і конкуренції;
- ✓ опора правлячих кіл на збройні сили, які завжди можуть бути застосованими;
- ✓ обмеження свободи дії суспільства і громадян неполітичними сферами.

Демократичний режим — це режим, в якому владу здійснюють представники громадян, обрані на періодичних і чесних виборах, де існують гарантовані конституцією права і свободи людини, де дії громадян і влади підпорядковані законам, що захищають інтереси особи і суспільства.

Риси, які властиві демократичним режимам:

- ✓ *владу здійснюють представники громадян, яких періодично обирають у загальних, рівних і прямих виборах;*
- ✓ *існують гарантовані конституцією права і свободи людини;*
- ✓ *дії громадян підпорядковані законам, які захищають свободу громадян від свавільного втручання в неї держави;*
- ✓ *ідеологічний плюралізм (не існує обов'язкової державної ідеології).*

Те, що іспанський дослідник пише про франкістський режим, значною мірою висвітлює **рис**, які властиві **всім авторитарним режимам**, а саме: 1) монополізація влади невеличкою купкою людей, яка поставлена поза контролем суспільства; 2) заборона політичної опозиції і конкуренції; 3) опора правлячих кіл на збройні сили, які завжди можуть бути застосованими; 4) обмеження свободи дії суспільства і громадян неполітичними сферами.

Авторитарні і тоталітарні режими є збоченнями з шляху розвитку демократії. Але це такі збочення, які схильні виставляти себе “справжньою, істинною демократією”. Вони можуть прийняти конституцію з проголошеними правами і свободами людини, які ніхто не збирається поважати; вони здатні провести “вільні” вибори, на яких громадянам надана можливість вибирати між кандидатами від однієї політичної партії (або клану); в них є “вільна” преса, яка висвітлює в рожевих барвах дії можновладців; вони люблять проводити референдуми із заздальгідь відомим результатом. На словах авторитарні і тоталітарні режими завжди піклуються про народ, але чомусь ця “народна” влада завжди бажає діяти без участі й контролю з боку народу.

Демократичними є режими, яким властиві такі риси: 1) владу здійснюють представники громадян, яких періодично обирають у чесних, конкурентних, загальних, рівних і прямих виборах; 2) існують гарантовані конституцією права і свободи людини; 3) дії громадян підпорядковані законам, які захищають свободу громадян від свавільного втручання в неї держави; 4) ідеологічний плюралізм (не існує обов'язкової державної ідеології), влада визнає право громадян на свободу думки і совісті.

Більш докладно риси демократичних політичних режимів ми ще будемо розглядати в наступних розділах підручника. На закінчення розгляду цього питання відзначимо, що демократичні режими сумісні з формами правління парламентської, президентської і напівпрезидентської республік, а також парламентської монархії. Абсолютна монархія, військові диктатури, «суперпрезидентська» республіка є такими формами правління, що не сумісні з демократичним режимом.

§ 3. Конституційні основи демократії в Україні.

Сучасні демократичні держави мають конституції, в яких визначені демократичні основи державного устрою. Наша країна, яка обрала шлях демократичного розвитку, у цьому відношенні не становить винятку. Які ж основи демократії закладає Конституція у розбудову нашої держави?

Перш за все, преамбула (вступ) Конституції України мету державного будівництва визначає як “розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу”, а не як розбудову будь-якої держави. Ця визначена мета послідовно проводиться через весь зміст Конституції.

У розділі I Конституції України, де містяться загальні засади конституційного ладу, стаття 1 наголошує: “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.” *Першим принципом* України як демократичної держави стаття 3 формулює *принцип визнання і захисту прав людини*. Наведемо текст цієї статті повністю: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності

Конституційні засади демократії в Україні:

- ✓ *принцип визнання і захисту прав людини;*
- ✓ *принцип народного суверенітету;*
- ✓ *принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову;*

держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.” У розділі II Конституції наводиться детальне визначення прав і свобод людини в нашій державі, яке ми будемо розглядати в наступному розділі підручника.

У статтях 5, 7, 17, 69, 70, 71, 72, 124 (п.4) міститься визначення **другого принципу** демократичної держави – **принципу народного суверенітету** і розкриваються способи його реалізації. У статті 5 принцип народного суверенітету сформульований так: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.”

Стаття 6 визначає **третій принцип**, а саме **принцип поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову**. Детально зміст цього принципу розкривається у IV – IX розділах Конституції України, де визначаються повноваження відповідних гілок державної влади.

Стаття 8 містить визначення **четвертого принципу - принципу верховенства права**: “В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується”. У визначенні принципу верховенства права в нашій Конституції важливим є те, що вищі конституційні норми проголошені **нормами пря-**

мої дії, тобто такими, які не потребують прийняття додаткових законів, що введуть їх у дію. Слід також підкреслити, що правам і свободам людини, визначеним у Конституції, гарантується судовий захист. Це право людини на судовий захист своїх прав є важливою складовою принципу верховенства права і детально визначено у статтях 55, 56, 59, 62, 63.

До складу конституційних основ демократії в Україні належить також ***п'ятий принцип – визнання прав власності і рівності перед законом усіх форм власності*** (приватної, колективної, державної, комунальної) (статті 13, 14).

Нарешті, ***шостим принципом*** демократії в Україні є ***принцип політичного, економічного, ідеологічного і культурного плюралізму (різноманітності)***. Зміст цього принципу викладений у статтях 15, 10 і 11. При чому реалізація цього принципу державою передбачається у двох формах: 1) держава бере на себе обов'язок не нав'язувати громадянам і суспільству одноманітність ідеології (Ст.15, п. 2: “Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова”); 2) держава підтримує різноманітність (Ст. 11: “Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.”).

Шість принципів (основ) демократії, які закріплені у Конституції України, втілюють найкращий світовий досвід розвитку демократичних держав. Вони утворюють достатні правові основи, необхідні для подальшого розвитку демократії в нашій країні.

- ✓ *принцип верховенства права;*
- ✓ *принцип визнання прав власності і рівності перед законом усіх форм власності;*
- ✓ *принцип політичного, економічного, ідеологічного і культурного плюралізму.*

Розділ 4. Права людини - основа сучасної демократії

*Три етапа розвитку ідеї
прав людини:*

*Перший етап:
старожитність (VI – V ст.
до н.е.) - середньовіччя –
Реформація – (XVI ст.)*

*Другий етап:
XVII – XIX століття.*

*Третій етап:
сучасний період, який роз-
почався після закінчення
Другої світової війни.*

§ 1. Як народжувались права людини.

Конституційне визнання прав людини та їх захист є однією з головних ознак сучасної демократії. Яким чином народжувалося розуміння необхідності такого визнання? Як людство приходило до усвідомлення того, що права людини треба поважати, якщо ми не бажаємо жити в суспільстві, де визнається лише єдине право – право сили? Розвиток ідеї прав людини проходив протягом трьох великих етапів:

⇒ **перший етап** можна визначити як *передісторію*, коли ідея вперше з'являється прав людини і робляться спроби застосувати її для розуміння тих норм (законів), яким підкоряється людська природа і з якими повинні рахуватися закони держави; цей етап охоплює старожитність, середньовіччя та Реформацію;

⇒ **другий етап** можна визначити як період першого теоретичного обґрунтування прав людини і спроб їх практичного застосування в політичному житті; цей етап охоплює XVII – XIX століття;

⇒ **третій етап** – це сучасний період, коли права людини стали загальноновизнаними нормами міжнародного і національного права; цей період розпочався після закінчення Другої світової війни.

Ідея прав людини виникає в суспільній думці тоді, коли вперше людина стає самостійним і повноправним учасником громадянсько-політичного життя і набуває почуття особистої гідності. Саме такі громадсько-політичні умови існування людини з'явилися в давньогрецькому демократичному полісі. Тут людина

вперше відчуває себе вільним громадянином, який разом з своїми співвітчизниками вирішує, яким законам буде підкорятися і хто буде керувати державою. Тому вже у VI – V ст. до н.е. грецькі філософи Лікофрон, Антіфон і Алкідам висловлюють думку, що люди від народження мають права – “*природні права*”, завдяки яким вони є повноправними громадянами. Тобто ***природні права*** – це права, які належать людині від природи, вони не подаровані державою або ще кимсь. Таким чином, ідея прав людини з самого початку була ідеєю, що обґрунтовувала існування демократії як такого державно-політичного ладу, що відповідає природі людини.

Але антична демократія, як ми визначили у першому розділі, була обмеженою і тому не здатною сприйняти ідею прав людини в повному обсязі. Навіть великий Аристотель вважав, що не всі люди від природи мають права. Він гадав, що є люди, які вільні від природи - і вони мають права, але існують і такі, які є від природи рабами, - і тому ніяких прав не мають. Легко зрозуміти, що Аристотель просто не уявляв можливість існування іншої демократії, окрім рабовласницької.

Незважаючи на цю обмеженість розуміння прав людини, Аристотель, розмірковуючи над природними правами людини, приходять до висновку, що раз вони належать людині від природи, то є ***безумовними***. Ті ж закони, які люди самі створюють у своїй державі, є ***умовними***, штучними. Такі закони більш або менш вдало відповідають природі людини і тим суспільним обставинам, в яких вона знаходиться; вони є наслідком угоди, яку укладають між собою і державою люди. Тому закони держави змінюються, а природні права людини є незмінними. Природні права є незмінним

Природні права – це права, які належать людині від природи, вони не подаровані державою або ще кимсь.

*М. Т. Цицерон
(106 – 43 р. до н.е.).*

зразком, еталоном для державного законодавства і з цієї причини вищі від державних законів.

Думки Аристотеля про природне право підхопив римський державний діяч і філософ М. Т. Цицерон (106 – 43 р. до н.е.). Цицерон підкреслював, що істинний закон – це закон, який містить розумне положення, що відповідає природі людини. Тому такий закон звертається до розуму людини та її совісті. Він *переконує* людей у тому, що його слід виконувати, а не лише *вимагає* певної поведінки під загрозою покарання. Панування закону в державі можливе за умови його сумлінного виконання. Розумне, справедливе державне законодавство, яке орієнтується на природні права людини, сприяє покращанню моралі народу.

Зв'язок моралі та права, який Цицерон знаходить у природному праві людини, стає наріжним каменем класичного римського права, систематизованого римськими юристами Гаєм, Папіаном, Ульпіаном, Модестином (2 – 3 ст. н.е.). Класична римська юриспруденція виходить з поняття правової справедливості. На думку Ульпіана, це означає, що кожний повинен “жити чесно, не завдавати шкоди іншому, кожному надавати те, що йому належить”. Правова справедливість є одним з найважливіших принципів законодавства, а природний закон є одним з його джерел. Ідеї природного права і правової справедливості Цицерона і класиків римської юриспруденції були розвинуті в Нові часи.

На етапі передісторії ідеї прав людини важливу роль відіграло християнство, яке висунуло гуманістичний ідеал цінності кожної людини і рівності всіх людей перед Богом. Християнське вчення визнає свободу волі людини як основу її вчинків, за які вона повинна нести особисту відповідальність.

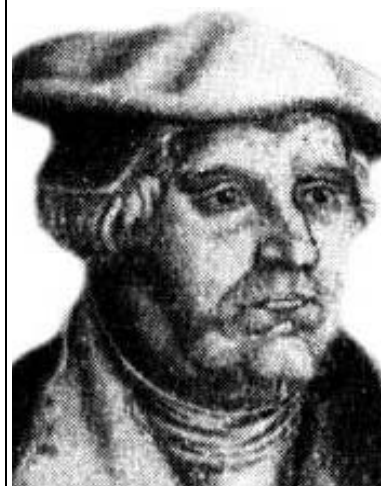
Але в середньовіччя християнська церква гадала, що ці принципи неможливо застосувати для побудови громадянсько–політичного життя на засадах визнання рівноправності вільних людей. Справа в тому, що людська природа недосконала, над нею тяжіє первісний гріх і тому земне життя людини підпорядковується нерівному феодальному праву. Права належать людині в залежності від того, яке місце вона посідає у суспільній ієрархії.

Інакше це питання розглядають діячі Реформації XVI століття, яка стала прологом до революцій XVII – XVIII століть і появи представницьких демократій. Зокрема М. Лютер (1483 – 1546 рр.) наголошує на тому, що головна свобода, яка належить кожній людині і якої її неможливо позбавити, – це свобода совісті. Саме голос совісті підказує людині, де добро і де зло, який вчинок є справедливим і який – несправедливим. Тому князівській владі слід підкорятися, але не ціною відмови від своїх переконань.

Підсумовуючи, можна сказати, що в перший період з'являються важливі ідеї стосовно прав людини, але вони ще не складаються у єдине і послідовне вчення, бо для цього поки не існує необхідних суспільно-політичних умов. Ці ідеї утворюють духовну спадщину, якою скористається громадсько-політична думка на наступному етапі.

У XVII – XIX століттях ми маємо перші спроби обґрунтувати права людини як один з найважливіших інститутів сучасної демократії. Теоретична думка і політична практика в цей період йдуть поруч.

У Дж. Локка (1632 – 1704 рр.) ми знаходимо систематичне вчення про права людини. Він виходить з того, що кожна людина від народження має *право на життя, свободу і власність*. Ці права визначають умо-

*Мартін Лютер
(1483-1546 рр.)*

“Підписання Конституції
Сполучених Штатів”
(Говард Чандлер)

ви існування людини, і якщо їх відібрати, то людина перетвориться на істоту, з якою можна буде робити все, що завгодно: безкарно вбивати, перетворити на раба, відібрати те, що їй належить. Безправне існування – це існування, яке не відповідає людській гідності.

Тому ці права *природні*, бо належать істоті людини, і *невід’ємні*, бо їх ліквідація знищує людські умови існування. Люди утворюють державу саме для того, щоб вона захищала їх права. Закони держави повинні бути рівними по відношенню до кожного громадянина, бути обов’язковими для всіх і перш за все - для самої державної влади, яка своїми діями не повинна порушувати права і свободи людей. Для цього державу потрібно перетворити у *правову*.

Визнання прав людини основою державного будівництва не залишається лише на сторінках книг теоретиків. Права людини входять до складу нових конституцій. Боротьба північноамериканських колоній за незалежність і утворення самостійної держави ведеться саме під цими гаслами. Права людини проголошуються у Деклярації прав Вірджинії (1776 р.) і Деклярації незалежності (1776 р.) США, де говориться: “Ми вважаємо самоочевидними ті істини, що всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невідчужуваними правами, що до них належать життя, свобода, прагнення щастя, і що для забезпечення цих прав серед людей створюються держави, розумні повноваження яких походять зі згоди тих, ким управляють”. Пізніше (у 1791 р.) визнання прав людини входить до складу Конституції США у вигляді Білля про права.

На європейському континенті ідеї Локка, Монтеск’є, Руссо стали джерелом для одного з найвидатніших правових актів Французької революції – Деклярації прав людини і громадянина 1789 р. У ній проголошу-

ється, що метою всякого політичного союзу є забезпечення таких природних і невід'ємних прав людини, як: свобода, власність, безпека, вільне висловлення думок, свобода друку і деякі інші.

Визнання прав людини з того часу стає незаперечним надбанням прогресивної громадської думки. Серед захисників цих прав у XIX – XX століттях ми зустрічаємо імена І. Канта, В. Гумбольдта, Дж. С. Мілля, Б. Константа та наших співвітчизників – М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, Б. Кистяківського та ін.

XX століття стає особливим етапом у розвитку і поширенні прав людини. У цей час визнання прав людини стає не лише принципом національного конституційного права, але й нормою права міжнародного. Ще Ліга Націй (1919 – 1946 рр.) робила спробу налагодити міжнародно-правове співробітництво держав у сфері прав людини. Але остаточно права людини стають складовою частиною міжнародного права після утворення Організації Об'єднаних Націй (1945 р.) і прийняття нею Загальної декларації прав людини (10 грудня 1948 р.). Декларація проголосила мету - створити такий міжнародний правопорядок, в якому будуть поважатися права і свободи людини, і визначила політичну волю держав - побудувати правову систему визнання і захисту прав людини. На основі Загальної декларації прав людини, ООН були розроблені і прийняті дві міжнародні угоди – Пакт про громадянські та політичні права (1966 р.) і Пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.). У сукупності ці три документи називають Хартією прав людини, що визначає міжнародні стандарти визнання прав людини.

Утворення ООН, у Статуті якої одним з головних зав-

*Мініатюрне видання
“Декларації прав людини і
громадянина”
1789 р.*

Декларація – політичний документ, в якому держави (або інші політичні організації) проголошують мету своєї спільної діяльності і публічно беруть на себе зобов'язання здійснити практичні заходи, спрямовані на досягнення визначеної мети.

“Герніка” Пабло Пікассо

*Два виміри сучасного
розуміння прав людини:*

✓ *морально-політичний вимір означає, що кожна людська істота має невід’ємні і невідчужувані права і свободи і потребує поваги до її людської гідності;*

✓ *правовий вимір означає, що кожна людина має визначений правовий статус, тобто закріп-лений у нормах права (національного і міжнародного) перелік своїх прав і обов’язків держави.*

дань цієї організації визначена повага і захист прав людини, стало наслідком розуміння міжнародним співтовариством уроків Другої світової війни. Війна показала, що встановлення в цілому ряді країн антидемократичних диктаторських режимів спочатку призводить до масового порушення прав людини на національному рівні, а потім може привести світ до жахливих злочинів проти людства на рівні міжнародному. Друга світова війна – це не лише мільйони загиблих і поранених унаслідок воєнних дій, це й цілі народи, яких перетворили у рабів, це й концентраційні табори, в яких методично, із застосуванням новітніх технологій винищувалися цілі народи, оголошені “недолюдами”, це й цинічне пограбування чужої національної і приватної власності, й варварське нищення культурної спадщини народів. Друга світова війна показала, що ставлення до людини як до "гвинтика державної машини" або інструмента досягнення будь-якої політичної мети є неприпустимим. Треба надати людині чіткий правовий статус самостійного і рівноправного учасника політичного життя і створити національні і міжнародні інститути захисту її прав.

Сучасне розуміння прав людини має два виміри: **морально-політичний** і **правовий**. Права людини в морально-політичному аспекті означають, що кожна людська істота має невід’ємні і невідчужувані права і свободи і вимагає поваги до її людської гідності; людина не є зряддям для досягнення будь-яких політичних цілей, вона є головною метою політичного ладу. Права людини в правовому аспекті означають, що кожна людина має визначений правовий статус, тобто закріплений у нормах права (національного і міжнародного) перелік своїх прав і обов’язків держави і міжнародних організацій щодо дотримання і

захисту цих прав, а також обов'язок людини не порушувати права і свободи інших людей.

Права людини – це сукупність правових норм, що окреслюють простір вільної від втручання держави діяльності людей, а також розподіл прав і обов'язків між людиною та державою.

Юридично права людини фіксуються на національному рівні – у конституціях і законодавстві країн, на міжнародному рівні – у міжнародних пактах, конвенціях, які є міжнародно-правовими документами, де визначається перелік прав людини, які визнають і захищають держави, що підписують ці документи. Міжнародні пакти і конвенції також містять визначення системи контролю за дотриманням державами тих зобов'язань, які вони взяли на себе, підписавши відповідні угоди. Усе більша кількість міжнародних конвенцій визначає можливість звернення людини до міжнародного органу з проханням про захист її прав.

На відміну від XVII – XIX ст., у сучасному розумінні права людини утворюють розгалужену систему прав. У перших деклараціях прав людини мова йшла лише про особисті права (*права людини*) і політичні права (*права громадянина*). Сучасне розуміння розрізняє декілька видів прав людини: 1) громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні – за сферою їх реалізації; 2) індивідуальні і колективні – за суб'єктами (носіями) цих прав; 3) загальні і особливі – за умови застосування цих прав.

Права людини – це сукупність правових норм, що окреслюють простір вільної від втручання держави діяльності людей, а також розподіл прав і обов'язків між людиною та державою.

Громадянські права і свободи - це закріплені у конституції і законах держави, а також у міжнародно-правових актах права і свободи громадянина, які визначають правовий статус людини і забезпечують задоволення нею своїх особистих інтересів.

Політичні права і свободи – це такі права і свободи людини, які забезпечують їй можливість приймати участь в управлінні державою, впливати на внутрішню і зовнішню політику держави.

§ 2. Громадянські та політичні права.

Громадянські та політичні права належать до, так званого, “першого покоління” прав людини. Саме ці права в першу чергу були проголошені французькою “Декларацією прав людини і громадянина” і “Біллем про права”, який увійшов до складу Конституції США. Про них писали Локк, Джеферсон, Пейн, Руссо, Кант і багато інших мислителів.

Під громадянськими правами і свободами розуміють закріплені у конституції і законах держави, а також у міжнародно-правових актах права і свободи громадянина, які визначають правовий статус людини і забезпечують задоволення нею своїх особистих інтересів.

Під політичними правами і свободами розуміють такі права і свободи людини, які забезпечують їй можливість приймати участь в управлінні державою, впливати на внутрішню і зовнішню політику держави.

До складу політичних прав, які визначені в такому обов’язковому (бо він підписаний й ратифікований) для нашої держави документі, як Пакт про громадянські і політичні права (далі - Пакт 1966 р.), входять наступні права:

- (1) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через вільно обраних представників; вибирати і бути обраним на виборах; бути допущеними на загальних умовах рівності до державної служби (ст. 26);
- (2) право на свободу об’єднання (ст. 22);
- (3) право на мирні збори (ст. 21);
- (4) заборона пропаганди війни і виступів на користь національної, расової або релігійної ненависті і закликів до насилля (ст. 20).

У Конституції України всі відповідні права закріплені: (1) – у ст. 38, при чому зміст їх поширений за рахунок додання права на участь у референдумах; (2) – у ст. 36; (3) – у ст. 39; (4) – у ст. 37.

Крім цих політичних прав, визначених у Пакті 1966 р., Конституція України визнає ще такі політичні права, як право вільно збирати, зберігати і поширювати інформацію (ч.2 ст. 34), без якого неможлива компетентна участь у політиці, і право направляти звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, до посадових і службових осіб цих органів (ст. 40). Таким чином, Конституція України дає більш широкий перелік політичних прав, ніж Пакт 1966 р. Слід зазначити, що ці політичні права конкретизовані у Законах України “Про звернення громадян”, “Про інформацію”, “Про політичні партії”, “Про вибори народних депутатів України” і деяких інших. Особливістю політичних прав є те, що їх мають *лише громадяни України*.

Громадяни України мають особливий зв'язок і стосунки з нашою державою. Вони не можуть бути позбавлені громадянства, вигнані за межі України або видані іншій державі, а якщо вони перебувають за межами країни, то наша держава гарантує їм піклування та захист (ч. 2, 3 ст. 25); *іноземці і особи без громадянства політичних прав не мають*. Разом з тим, іноземці і особи без громадянства, що перебувають в нашій країні на законних підставах, мають такі самі **особисті права і обов'язки**, гарантовані нашою Конституцією, як і громадяни України (ст. 26). Такий стан речей є наслідком реалізації принципу універсальності прав людини, виходячи з якого наша Конституція гарантує повагу і захист прав і свобод кожної особи, яка знаходиться на території нашої

Відмінності правового статусу громадян України, осіб без громадянства та іноземців:

✓ *громадяни України мають громадянські, соціально-економічні, культурні і політичні права;*

✓ *іноземці і особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, користуються всіма правами, крім політичних.*

держави. Які ж особисті права і свободи визнає і захищає наша Конституція?

Право людини на життя і повагу до її гідності. Стаття 27 Конституції України визнає невід'ємне право людини на життя; цьому відповідає обов'язок держави захищати життя людини. Цей захист держава здійснює шляхом боротьби зі злочинністю, організації системи охорони здоров'я, профілактики нещасних випадків на виробництві, транспорті та т. ін. Особливе значення має питання про заборону смертної кари. Відповідно до своїх міжнародних зобов'язань перед Радою Європи, наша держава ввела мораторій на використання смертної кари і повинна вилучити її як вид покарання з Кримінального кодексу.

Стаття 28 Конституції закріплює право кожної людини на повагу до її гідності. Це означає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню або покаранню. З метою захисту людини від жорстокого і нелюдського поводження або покарання кримінальне законодавство України забороняє домагатися від звинуваченого визнання своєї вини шляхом насильства і погроз і передбачає відповідальність за жорстоке або принижуюче гідність поводження з людиною. Захист людської гідності також гарантується ч. 4 ст. 32 Конституції України, в якій визнано, що кожна людина має право за рішенням суду спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї, вимагати вилучення такої інформації і право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням і поширенням такої інформації.

Право на свободу і особисту недоторканість. Право на свободу – це право людини на вільні від сторонньо-

го втручання правомірні дії. Це право має найбільш широке коло проявів. Воно включає: право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23); право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (ст. 33); право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35); право на свободу об'єднань; право володіти власністю, найматися на роботу, шукати і розповсюджувати інформацію та т. ін.

Право на особисту недоторканість визначено як заборона арешту або утримання під вартою людини інакше ніж за вмотивованим рішенням суду і на підставах та в порядку, встановлених законом. Після затримання кожному заарештованому або затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви обмеження його свободи, роз'яснено його права і надано можливість захищати себе особисто чи з допомогою захисника. Про арешт негайно повинні бути поінформовані родичі затриманого, він має право оскаржити в суді своє затримання (ст. 29). Законодавством України передбачена відповідальність службових осіб, винних у порушенні недоторканості людини. Ст. 56 Конституції визначає право людини на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної або моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів влади і посадових осіб.

До складу особистих прав належить також комплекс прав, які захищають *приватне життя* людини. У Конституції України визначені такі права, як право на недоторканість житла (ст. 30), таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспон-

денції (ст. 31), право на захист від втручання в особисте і сімейне життя (ст. 32).

Слід відзначити, що перелік особистих прав людини, який міститься в Конституції України, відповідає сучасному міжнародному рівню. Громадянські та політичні права в нашій Конституції не тільки проголошуються, як це було в радянській період, але й мають визначений механізм реалізації і гарантії захисту. Це створює умови для втілення цих прав і свобод у реальне життя.

§ 3. Економічні, соціальні та культурні права.

Особливу групу прав і свобод людини утворюють економічні, соціальні та культурні права. Вони належать до, так званого, “другого покоління” прав людини. У національному і міжнародному праві їх стали визнавати у другу половину XIX – першу половину XX століття. Визнання цих прав було пов’язано з тим, що вони доповнюють громадянські і політичні права людини, які окреслюють політичні і правові умови вільного існування людини в державі і суспільстві, економічними, соціальними та культурними умовами, які необхідні для гідного людського існування. Поява цих прав стала можливою також завдяки тому, що держава взяла на себе більш широке коло обов’язків перед людиною, ніж у минулі століття. У нових конституціях багатьох демократичних держав з’явилося визначення держави як “соціальної держави” (Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Данія, Греція, Нідерланди) або як “держави благоденства” (Норвегія, Швеція, Швейцарія). За своїм змістом ці конституційні положення означають, що держава повинна нести відповідальність за забезпечення в країні соціальної

справедливості і соціальної захищеності. Конституція України теж визначає нашу державу як “соціальну” (ст. 1). Під **соціальною державою** розуміють таку державу, яка цілеспрямовано проводить соціальну політику, головними цілями якої є допомога нужденним, забезпечення мінімальної соціальної нерівності, захист від соціальних ризиків і сприяння зростанню добробуту людей. Тому не дивно, що Основний закон нашої держави містить досить широкий перелік економічних, соціальних і культурних прав громадян. Можна сказати, що багато в чому цей перелік занадто широкий. Він виходить за межі сучасних можливостей нашої держави задовольнити економічні, соціальні та культурні потреби своїх громадян. Але оскільки конституції пишуться не на один день, то будемо сподіватися, що з часом, коли економічний потенціал нашої країни зросте, відповідні права громадян будуть реалізовуватися в більшому обсязі.

До складу **економічних прав**, визначених нашою Конституцією, належать: право на приватну власність (ст. 41); право на підприємницьку діяльність (ст. 42); право на користування об’єктами державної та комунальної власності (ст. 13 і 14). Реалізація громадянами економічних прав створює матеріальні умови їх свободи і незалежності. Держава гарантує захист власності, набутої законним шляхом. Право власності є непорушним. Якщо суспільні потреби диктують необхідність відчуження приватної власності, держава повинна попередньо відшкодувати вартість відчужуваної власності її власникові. Держава підтримує розвиток підприємницької діяльності. Разом з тим держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю усіх видів послуг і

Соціальна держава – це держава, головними цілями якої є допомога нужденним, забезпечення мінімальної соціальної нерівності, захист від соціальних ризиків і сприяння зростанню добробуту людей

Призначення соціальних прав:

- ✓ допомогти тим, хто не може власною працею забезпечити собі і своїй сім'ї достатній життєвий рівень;
- ✓ не допустити надмірної поляризації суспільства;
- ✓ створити можливості для підйому людини вгору по соціальній драбині.

Культурні права – це права, що забезпечують можливості вільного духовного розвитку особистості і суспільства.

робіт.

Конституція України визначає наступні **соціальні права**: право на працю (ст. 43); право на страйк (ст. 44); право на відпочинок (ст. 45); право на соціальний захист (ст. 46); право на житло (ст. 47); право на достатній життєвий рівень (ст. 48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50). До складу соціальних прав належать також права, спрямовані на захист сім'ї та дітей (ст. 51 і 52), як клітини суспільного організму.

Призначення соціальних прав полягає в тому, щоб: **(1)** допомогти тим, хто не має власності і з різних причин (стан здоров'я, вік, тимчасова відсутність праці, низька професійна кваліфікація та ін.) не може власною працею забезпечити собі і своїй сім'ї достатній життєвий рівень; **(2)** не допустити надмірної поляризації суспільства, коли маленька купка має все, а більшість людей - нічого; **(3)** створити можливості для підйому людини вгору по соціальній драбині, зростання її добробуту і суспільного визнання відповідно до її зусиль. Ці завдання дуже складні. Не завжди держава має достатні можливості для їх виконання або знаходить ефективні методи вирішення цих завдань. Але сучасне суспільство так чи інакше розв'язує ці проблеми. Існувати за принципом "хай виживає найсильніший" ми не можемо, бо це знов повертає нас до права сили.

Культурні права, проголошені в Конституції України - це право на освіту (ст. 53) і право громадян на свободу творчості та захист інтелектуальної власності, авторських прав (ст. 54). Культурні права забезпечують духовний розвиток особистості і суспільства, який, в певному розумінні, є найважливішою умовою стверд-

ження в країні демократії і прав людини.

Економічні, соціальні та культурні права в Конституції України визнані на рівні, що відповідає міжнародним стандартам, втіленим у таких документах, як Пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р., Європейська соціальна хартія, Європейська культурна конвенція. Але це, можливо, не головне. Особливістю цієї групи прав є те, що для їх здійснення мало мати відповідні норми Конституції і законодавства, хоча це і важливо. Ще більш важливими є цілеспрямовані зусилля органів державної влади і громадянського суспільства, самих громадян щодо здійснення конкретних програм, заходів, ініціатив, які забезпечать реалізацію визначених прав.

§ 4. Індивідуальні та групові права. Права меншин.

Сучасне суспільство, як вже відзначалося, є багатоскладовим. Зокрема, до його складу належать групи людей, що відрізняються від інших груп своєю мовою, походженням, національними і расовими ознаками, релігійними переконаннями, традиціями і культурною спадщиною. Не є винятком і українське суспільство, яке на 80% складається з українців, а 20% становлять люди, що належать до інших національних та етнічних груп. У сучасних демократичних державах рішення приймаються, як правило, більшістю голосів. Але демократія – це влада всього народу, а не тільки його більшості. Тому сучасна демократія передбачає існування особливих прав меншин.

В міжнародному і національному праві захисту підлягають расові, національні (або етнічні), релігійні, культурні і мовні меншини. На їх захист спрямовані

Меншина - це чисельно менша частина населення країни, яка відрізняється національними, етнічними, расовими, релігійними, мовними і культурними ознаками; виявляє почуття єдності між своїми членами; не має в державі домінуючого положення.

Види меншин:

- ✓ расові меншини;
- ✓ національні (або етнічні) меншини;
- ✓ релігійні меншини;
- ✓ культурні меншини;
- ✓ мовні меншини.

такі міжнародні акти, як Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Рамкова конвенція про захист національних меншин. У нашій державі права меншин визнані Декларацією прав національностей України (1991 р.) і Законом “Про національні меншини України” (1992 р.).

Меншину можна визначити як чисельно меншу частину населення країни, яка відрізняється етнічними, расовими, релігійними, мовними і культурними ознаками; виявляє почуття єдності між своїми членами; не має в державі домінуючого положення.

Належність людини до меншини не означає, що вона не має тих прав, які є у більшості. І ті, хто належать у даній країні до більшості, і ті, хто належать до меншості, є людьми, що мають **загальні права**. Але меншини, крім цих загальних прав, мають ще й **спеціальні права**, які надають їм можливість реалізувати свої потреби так само, як їх реалізує більшість.

До складу спеціальних прав меншин належать такі права, як: право на вільне збереження і розвиток культурної самобутності; свобода використання мови меншини публічно і приватним порядком; право на використання мови меншини в місцях компактного проживання у стосунках з органами державної влади, у тому числі в судах; право в місцях компактного проживання меншин навчати дітей, що належать до таких меншин, рідній мові, в тому числі і у державних закладах; право мати ім'я на мові меншості, до якої належить громадянин; право на повагу своєї культурної самобутності і захист від примусової асиміляції. У міжнародному законодавстві з прав лю-

дини найбільш повне визначення кола прав меншин містять Європейська хартія регіональних мов або мов меншин і Рамкова конвенція про захист національних меншин. Обидва ці документи наша держава ратифікувала, тобто визнала їх обов'язковість для себе. Найвищим рівнем визнання прав національних меншин є надання їм культурної автономії, тобто створення правових, політичних, організаційних і економічних можливостей для задоволення своїх культурних і духовних потреб. Міжнародне право не визнає за національними меншинами права на самовизначення, тобто на утворення власних держав. Але точного і загальновизнаного визначення рис, що відокремлюють народ, який має право на самовизначення, від національної меншини, яка такого права не має, не існує.

У міжнаціональних і міжетнічних стосунках вирішальне значення для їх нормального стану та перспектив розвитку має загальна політична і правова культура. В цих стосунках головним є недискримінаційне ставлення до людей, які відрізняються від нас. У міжнародному праві під дискримінацією розуміють розрізнення, виняток, обмеження або перевагу, засновані на тих чи інших ознаках людини, метою чи результатом яких є ліквідація або зменшення визнання, використання і здійснення на рівних засадах прав людини для тієї чи іншої групи або окремих людей у всіх чи окремих сферах людської життєдіяльності. Іншими словами, дискримінація спрямована проти рівності (однаковості) прав людей і їх універсальності, належності кожній людині.

Дискримінація може здійснюватися у “м'яких” і “жорстких” формах. Особливо небезпечною стає дискримінація людей, якщо її здійснюють органи дер-

Дискримінація – політика розрізнення, обмежень або переваг, заснована на будь-яких ознаках людини, результатом якої є ліквідація рівного використання прав людини і основних свобод для тієї чи іншої групи або окремих людей.

Расизм – реакційна політика розрізнення людства на «вищі» та «нижчі» раси; однією з крайніх форм расизму є нацизм.

Апартеїд - це політика “роздільного розвитку” расових груп населення.

Ксенофобія – страх стосунків з людьми, які належать до інших національних або етнічних груп.

Шовінізм – це політика возвеличування власної нації за рахунок приниження інших націй та народів.

жавної влади. Це може бути *політика апартеїду*, тобто “роздільного розвитку” расових груп населення, яку проводив расистський уряд Південно-Африканської республіки, в наслідок чого чорношкірі громадяни не мали однакових прав з білими. Ще більш бруталною була расистська політика *нацизму*, який просто винищував “нижчі” раси.

Але буває дискримінація людей, джерелом якої виступає *ксенофобія* – *страх стосунків з людьми, які належать до інших національних або етнічних груп*. Інколи дискримінація є наслідком *шовінізму*, тобто *возвеличування власної нації за рахунок приниження інших націй та народів*.

У Віденській декларації і Програмі дій, яку прийняла Всесвітня конференція з прав людини у червні 1993 року, підкреслюється: “Скоріше і повне викорінення усіх форм расизму і расової дискримінації, ксенофобії і пов’язаної з ними нетерпимості є одним з першочергових завдань міжнародного співтовариства. Урядам слід приймати ефективні заходи для їх попередження та боротьби з ними.” Але, безумовно, це завдання і демократичної громадськості.

§ 5. Права та обов’язки громадянина в Конституції України.

В попередніх параграфах ми розглянули перелік і зміст прав людини, тому зараз ми почнемо з розгляду обов’язків, які нерозривно з ними пов’язані. Які обов’язки громадянина визначені Конституцією нашої держави?

Конституція України проголошує захист Вітчизни обов’язком громадян (ст. 65). Однією з форм захисту

Вітчизни є виконання громадянами військового обов'язку шляхом проходження військової служби. Громадяни відбувають військову службу відповідно до Закону України від 25 березня 1992 р. “Про загальний військовий обов'язок і військову службу”. На службу призиваються громадяни чоловічої статі, визначеного законом віку і з відповідним станом здоров'я. Закон передбачає можливість вступу чоловіків і жінок на військову службу за контрактом. За ухилення від виконання цього обов'язку встановлена кримінальна відповідальність (ст. 72 і 73 Кримінального кодексу України).

Як і в багатьох цивілізованих країнах, Конституція і законодавство України передбачає можливість проходження альтернативної невійськової служби. Право на альтернативну службу мають ті громадяни, які належать до релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Обов'язком громадян є шанування державних символів України (прапор, герб, гімн). За глумлення над державною символікою передбачена кримінальна відповідальність.

Обов'язком громадян є не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66). Цей обов'язок конкретизовано в Законах України “Про охорону навколишнього природного середовища” і “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”.

Одним з обов'язків громадян України є сплачувати податки й збори, встановлені законом (ст. 67). Податки є одним з джерел фінансування державою оборони, освіти, науки, системи охорони здоров'я, соціального забезпечення громадян. Тому сплачувати податки необхідно. Ухилення від сплати податків тягне за со-

Право на альтернативну невійськову службу мають ті громадяни, які належать до релігійних організацій, віровчення яких не допускає використання зброї.

Необмежені права людини – це права, які держава не може обмежити, вони належать людині в повному обсязі за будь-яких обставин.

бою адміністративну відповідальність громадян.

Нарешті, обов'язком громадян є обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права й свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68). Цей останній обов'язок, визначений в Конституції, дуже добре демонструє, що не можуть існувати безмежні права і свободи. Здійснення прав і свобод однією людиною своєю межею має права і свободи іншої людини.

Але крім такого обмеження прав і свобод людини, яке виходить з самої їх суті, є ще такі обставини, коли держава вимушена обмежувати гарантовані Конституцією права і свободи. Наприклад, під час війни свобода преси буде обмежена воєнною цензурою; у період стихійного лиха, скажімо, такого, як повінь у Закарпатті, державні органи можуть залучити громадян до участі у боротьбі з ним. І хоча використання примусової праці заборонено Конституцією (ч. 3 ст 43), у даному випадку праця громадян не розглядається як примусова.

Конституція України (як і міжнародне законодавство з прав людини) передбачає можливість ситуацій, в яких держава буває вимушена відійти від своїх зобов'язань і обмежити певні права людини. Але ніяка ситуація не може виправдати обмеження державою деяких прав людини, таких, наприклад, як право на життя, на свободу думок і совісті та ін. В зв'язку з цим конституційні права людини розподіляють на необмежені і обмежені. **Необмежені права людини** – це права, які держава не може обмежити, вони належать людині в повному обсязі за будь-яких обставин.

Обмежені права людини – це права, які в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть зазнати деяких обмежень обсягу їх використання із зазначен-

ням строку дії цих обмежень. Стаття 64 Конституції України містить повний перелік необмежених прав.

Слід зазначити, що обмеження – це не ліквідація і не скасування цих прав, а лише тимчасове зменшення можливості їх повної реалізації. Конституція України визначає, що права людини є *нескасованими*, тобто під час прийняття нових законів або внесення змін до Конституції і діючих законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод або їх скасування чи обмеження. Разом з тим, Конституція перелік прав і свобод, вміщений у ній, визнає *невичерпним*, тобто вона передбачає можливість появи в майбутньому нових прав і свобод.

На закінчення цього розділу хотілося б відзначити, що права і свободи людини постійно перебувають у центрі громадсько-політичної дискусії сучасного суспільства. Вони мають як палких прихильників, так і не менш палких опонентів.

Деякі з опонентів пропонують тим чи іншим способом переглянути сучасне розуміння прав людини. Одні права їм подобаються і вони визнають їх “справжніми”, інші – їм не подобаються і вони пропонують їх визнати “несправжніми” і відкинути.

Всесвітня конференція з прав людини, яка проходила у 1993 році у Відні, у своїй Декларації проголосила, що міжнародне співтовариство у розумінні прав людини виходить з визнання таких принципів, як: *універсальність, об’єктивність, невибірковість, взаємозалежність і рівність* цих прав. Це означає, що права людини об’єктивно належать всім людям, вони взаємопов’язані та рівні у своєму значенні, і не підлягають вибіркового ставленню.

Обмежені права людини – це права, які в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть зазнати деяких обмежень можливостей їх використання із зазначенням строку дії цих обмежень.

Розділ 5. Як захистити свої права.

Юридичний механізм захисту прав людини – це можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод а також система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи.

§ 1. Хто і як захищає права людини відповідно до Конституції України?

Реальність прав людини, гарантованих Конституцією та міжнародними угодами нашої країни, виявляється у тому, що існують засоби реалізації цих прав і їх можна захистити у випадку порушення. Для забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина, Конституція і законодавство України передбачають можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації і захисті їх прав. Можливості здійснення громадянами певних дій щодо захисту власних прав і свобод і система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи утворюють *юридичний механізм захисту прав людини*.

Юридичний механізм захисту прав людини – це можливість здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод і система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи.

Конституція України передбачає такі можливості здійснення громадянами дій, спрямованих на захист їх прав і свобод, як:

- ⇒ захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань (ст. 27, ч.2 і ст. 55, ч.5);
- ⇒ об'єднуватися в політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод (ст. 36, ч.1);
- ⇒ проводити збори, мітинги, походи і демонстрації

(ст. 39);

⇒ направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення до органів державної влади (ст. 40);

⇒ захищати в суді свої права і свободи (ст. 55, ч.1 і 2);

⇒ звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ст. 55, ч.3);

⇒ звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ або органів (ст. 55, ч.4).

До складу державних органів, які, згідно з Конституцією, зобов'язані захищати і гарантувати права і свободи людини належать: 1) Верховна Рада України; 2) Президент України; 3) Кабінет Міністрів; 4) центральні та місцеві органи державної виконавчої влади; 5) органи місцевого самоврядування; 6) органи міліції; 7) служба безпеки; 8) прокуратура; 9) суд, який діє відповідно до загальних принципів судочинства, визначених у ст. 129 Конституції України.

Конституція України 1996 року ввела до складу системи органів захисту прав людини такі нові елементи, як Уповноважений Верховної Ради з прав людини і Конституційний Суд.

Посада державного захисника прав і свобод людини існує в багатьох країнах світу (наприклад, у Швеції, Данії, Фінляндії, Польщі та ін.), де його ще називають омбудсменом. Головним призначенням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Цілями парламентського контролю, який здійснює Уповноважений Верховної Ради, є: захист прав і свобод людини, проголошених Конституцією, законами і Міжнародними угодами України; запобігання пору-

Система органів, які захищають і гарантують права людини:

- ✓ *Верховна Рада України;*
- ✓ *Президент України;*
- ✓ *Кабінет Міністрів;*
- ✓ *центральні та місцеві органи державної виконавчої влади;*
- ✓ *органи місцевого самоврядування;*
- ✓ *органи міліції;*
- ✓ *служба безпеки;*
- ✓ *прокуратура;*
- ✓ *суд.*

Головні цілі парламентського контролю, який здійснює Уповноважений Верховної Ради з прав людини:

- ✓ захист прав і свобод людини, проголошених Конституцією, законами і міжнародними угодами України;
- ✓ запобігання порушенням прав і свобод людини або сприяння їх поновленню;
- ✓ сприяння приведенню законодавства України у відповідність до Конституції і міжнародних стандартів у сфері прав людини;
- ✓ запобігання будь-яких формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод.

шенням прав і свобод людини або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України у відповідність до Конституції і міжнародних стандартів у сфері прав людини; запобігання будь-яким формам дискримінації відносно реалізації людиною своїх прав і свобод.

До Уповноваженого Верховної Ради за допомогою може звернутися з письмовою заявою кожна людина (громадянин України, іноземець або особа без громадянства, що проживають в Україні, особи, позбавлені волі) або її представник, яка вважає, що порушені права, гарантовані Конституцією і законодавством України. Уповноважений повинен прийняти ці заяви до розгляду, якщо після порушення прав пройшло не більше 1 року (у виняткових випадках – до 2-х років) і якщо це порушення не розглядається в суді.

Уповноважений Верховної Ради з прав людини також здійснює перевірки стану дотримання прав людини в країні і подає щорічну доповідь Верховній Раді. Він за власною ініціативою може направляти в різні органи державної влади подання про порушення прав людини. Так, наприклад, у 1999 році було направлено 84 таких подань. Якщо це потрібно, то Уповноважений може звернутися з поданням до Конституційного Суду.

Слід зазначити, що Уповноважений Верховної Ради з прав людини своїм рішенням не може змінити рішення органу виконавчої влади або судової інстанції, яке порушило права людини. Він може запропонувати органу виконавчої влади відмінити свої рішення, або звернутися до вищої судової інстанції. На відміну від нього, Конституційний Суд своїм рішенням може скасувати рішення або нормативний акт будь-якого органу державної влади – парламенту, Президента, уряду, суду – якщо визнає їх неконсти-

туційними.

Закон України “Про Конституційний Суд України” (ст. 2) головне завдання Конституційного Суду визначає як “гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України”. Згідно з цим Конституційний Суд (ст. 13) приймає рішення і робить висновки у справах щодо: **1)** конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; **2)** відповідності до Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов’язковість; **3)** додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України; **4)** офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Конституційний Суд України складається з 18 суддів. Для того, щоб забезпечить його незалежність від виконавчої, законодавчої і судової влади, він формується таким чином: одну третину суддів призначає Президент, другу – Верховна Рада, третю – з’їзд суддів України. Кожний з суддів призначається на 9 років без права бути призначеним вдруге. Особа судді є недоторканою, його не можна затримати чи заарештувати без згоди Верховної Ради. Це робить суддів Конституційного Суду більш незалежними від тих, хто призначив (обрав) їх на цю посаду.

Конституційний Суд України розглядає ті чи інші справи лише за наявності звернення до нього. Законом передбачається дві форми звернення: *конституційне подання і конституційне звернення.*

*Повноваження
Конституційного Суду
України:*

- ✓ *приймає рішення щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;*
- ✓ *приймає рішення щодо відповідності до Конституції міжнародних договорів України;*
- ✓ *приймає рішення щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту;*
- ✓ *дає висновки щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України.*

Дві форми звернення до Конституційного Суду:

- ✓ *конституційне подання (здійснюють Президент, Кабінет Міністрів, Верховний суд, Уповноважений з прав людини, Верховна Рада, або 45 депутатів Верховної Ради, Верховна Рада АР Крим, органи місцевого самоврядування);*
- ✓ *конституційне звернення (можуть здійснювати громадяни України, особи без громадянства, іноземці, юридичні особи).*

З конституційним поданням у Конституційний Суд звертаються органи державної влади і вищі посадові особи (Президент, Кабінет Міністрів, Верховний Суд, Уповноважений з прав людини, Верховна Рада, або 45 депутатів Верховної Ради, Верховна Рада АР Крим, органи місцевого самоврядування) за наявності спору стосовно повноважень конституційних органів державної влади України, чи якщо виникає необхідність в офіційному тлумаченні законів або Конституції України. У першому випадку Конституційний Суд приймає *рішення*, у другому – він робить *висновок*. Рішення і висновки Конституційного Суду є остаточними, оскарженню не підлягають і обов'язкові для виконання всіма органами державної влади. Своїм рішенням або висновкам Конституційний Суд може надати преюдиціальний характер, тобто вони в подальшому судами загальної юрисдикції повинні розглядатися як обов'язковий зразок прийняття рішень в аналогічних випадках.

Громадяни України, особи без громадянства, іноземці, юридичні особи можуть звернутися до Конституційного Суду (особисто або через представника) з *конституційним зверненням* дати офіційне тлумачення конституційності (неконституційності) законів і рішень органів державної влади. Конституційне звернення приймається до розгляду Конституційним Судом у випадках, коли: 1) різні органи виконавчої і судової влади по-різному застосовують норми одного й того ж закону; 2) норми двох чи більше законів або актів міжнародного права, визнаних обов'язковими на території України, встановлюють різний порядок реалізації одних і тих конституційних прав і свобод, чим суттєво обмежують можливості їх використання; 3) під час судового процесу виникає спор щодо конституційності

норм закону, який застосованого судом. Слід відзначити, що Конституційний Суд приймає до розгляду конституційні звернення не лише тоді, коли порушення прав людини *вже сталося*, але й тоді, коли виконання рішень влади або застосування норм закону *може призвести* до порушення конституційних прав людини.

Конституційний Суд України працює ще не дуже довго. Його перше пленарне засідання відбулося 17 квітня 1997 року. Але лише за 1997-1998 роки за даними прес-центру Конституційного Суду до нього надійшло 145 конституційних подань і 129 конституційних звернень, з яких 85 від фізичних осіб і 44 від юридичних осіб. За цей період Суд прийняв 26 рішень і 126 постанов. За два місяці 1999 року (січень-лютий) до Конституційного Суду надійшло вже 12 конституційних подань і 10 конституційних звернень.

Таким чином, можна говорити, що в нашій країні починає працювати нова система захисту прав людини, подібна до тих, що існують у розвинутих демократичних країнах. Зрозуміло, що робота цієї системи ще далека від досконалості. Але якщо громадянське суспільство буде пильно слідкувати за її роботою і допомагати їй вдосконаленню, то вона, без сумніву, з часом буде працювати краще.

§ 2. Міжнародне співтовариство на захисті прав людини.

У сучасному світі захист прав людини є проблемою, яка міжнародним співтовариством вирішується не тільки на всесвітньому, універсальному рівні, але й в межах окремих регіонів. Універсальні міжнародні меха-

нізми захисту прав людини створені в межах Організації Об'єднаних Націй (ООН), діяльність якої ми розглянемо в наступному параграфі. Але існують й регіональні системи захисту прав людини, і слід відзначити, що ООН у своїх резолюціях неодноразово закликала країни до утворення регіональних систем. До їх складу належать: система захисту Ради Європи, Організація по безпеці і співробітництву в Європі (ОБСЄ), система Міжамериканської конвенції прав людини, система Африканської конвенції про права людини і народів, а також Постійна арабська комісія з прав людини.

Найбільш організованим регіональне співробітництво у сфері прав людини є на Європейському континенті. Тут діють дві системи захисту прав людини. Систему захисту прав людини Ради Європи ми розглянемо далі, а зараз зупинимось на системі ОБСЄ.

Система ОБСЄ з'явилася внаслідок діяльності Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Нарада по безпеці та співробітництву в Європі розпочала свою роботу в Гельсінкі 3 липня 1973 року. Вона об'єднала усі країни Східної і Західної Європи, а також США і Канаду в єдиний процес зняття міждержавної напруженості, створення системи безпеки і регіонального співробітництва. Перший етап Наради закінчився підписанням 1 вересня 1975 року Гельсінського Заключного Акту. Наступні етапи Наради проходили у Белграді (1977-1978 рр.), Мадриді (1980 –1983 рр.), Відні (1986 – 1989 рр.) Копенгагені (1990 р.) і Москві (1991 р.). У 1994 році Нараду було перетворено в Організацію по безпеці і співробітництву в Європі. 30 січня 1992 року Україна офіційно визнана як одна з повноправних держав-учасниць Наради. З цієї дати принципи і домовленості, закріплені у Заключному Акті та інших документах НБСЄ, є

обов'язковими для України.

Вже в Гельсінському Заключному Акті учасники Наради відзначили “загальне значення прав людини та основних свобод, повага до яких є суттєвим фактором миру, справедливості і благополуччя ...”. VII принцип співробітництва держав – учасниць НБСЄ, проголошував їх обов'язок поважати права і свободи людини без розрізнення раси, статі, мови і релігії.

Особливе значення для розвитку НБСЄ і ОБСЄ мали положення Паризької хартії для нової Європи, які були прийняті під час зустрічі голов держав і урядів держав-учасниць НБСЄ 21 листопада 1990 року. У цьому документі проголошується: “Демократичне управління ґрунтується на волі народу, яка виявляється регулярно в ході вільних і справедливих виборів. В основі демократії лежить повага людської особистості та верховенства закону. Демократія є найкращою гарантією свободи виявлення своїх поглядів, терпимості щодо всіх груп у суспільстві та рівності можливостей для кожної людини.” ОБСЄ відіграє значну роль у врегулюванні конфліктів і захисті прав етнічних, мовних та релігійних меншин.

Міжамериканська конвенція про права людини була прийнята 20 листопада 1969 року на конференції у Коста-Ріці. Але пройшло майже 10 років, поки її ратифікували 11 держав і вона набрала чинності. Ця конвенція прийнята за зразком Європейської конвенції про права людини і основні свободи, і передбачає створення Міжамериканської комісії і Міжамериканського суду з прав людини. Перше рішення Міжамериканський суд прийняв лише у 1988 році, а загалом до середини 90-х років він прийняв менше ніж десять рішень. Мала ефективність міжамериканської системи захисту обумовлена тим, що США і багато країн Латинської Америки не підписали цю конвенцію,

Офіс ООН у Нью-Йорку

Емблема ООН

Головні органи ООН:

- ✓ *Генеральна Асамблея;*
- ✓ *Рада Безпеки;*
- ✓ *Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем;*
- ✓ *Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП);*
- ✓ *Міжнародний суд.*

у регіоні має місце політична нестабільність та дуже великий розрив між країнами в рівнях економічного, соціального і культурного розвитку.

Африканські держави прийняли Хартію прав народів і людини у 1981 році. У цьому документі перше місце належить питанням про права народів на самовизначення, боротьбі з колоніалізмом, проблемам соціально-економічного і культурного розвитку, здійсненню народами своїх прав на природні багатства і ресурси. Хартія передбачила утворення Комісії з прав людини і народів. Ця Комісія щорічно проводить свої сесії, де вивчаються доповіді держав про заходи, спрямовані на забезпечення прав і свобод, гарантованих Конвенцією. Комісія не приймає рекомендацій або рішень за цими доповідями. За дорученням Асамблеї голів держав і урядів, Комісія веде розслідування систематичних і масових порушень прав людини в тій або іншій африканській країні.

Постійна арабська комісія з прав людини головну увагу приділяє питанням боротьби з порушеннями прав людини на окупованих Ізраїлем територіях.

Таким чином, можна відзначити, що процес розбудови регіональних систем захисту прав людини розпочався на різних континентах земної кулі і просувається вперед, долаючи багато складних перешкод.

§ 3. Система захисту прав людини ООН.

Безпосереднім попередником Організації Об'єднаних Націй як організації універсального характеру була Ліга Націй. Ліга Націй (1919-1946 рр.) була утворена після Першої світової війни головними союзними державами. Ліга у своєму Статуті обмежила право держав

вести війну. Ліга Націй сприяла підписанню угод, спрямованих на боротьбу з рабством і работоргівлею, розробленню міжнародних заходів на захист релігійних, етнічних і мовних меншин, захисту деяких прав людини під час воєнних дій. Але Ліга Націй не створила універсального міжнародного документа, який би містив положення про повагу і дотримання прав і свобод людини, тим більше вона не створила якоїсь системи захисту прав людини.

Друга світова війна показала, що масові і brutальні порушення прав людини ведуть до **геноциду** і злочинів проти людства. Тому ще до скінчення Другої світової війни між державами-членами антигітлерівської коаліції почались переговори про утворення нової міжнародної організації, яка була б спроможна стати перепорою на шляху розв'язування нової світової війни і масових порушень прав людини. На настановній Конференції в Сан-Франциско (1945 р.) до ст. 1 Статуту від імені чотирьох великих держав (СРСР, США, Великобританії і Китаю) був внесений пункт, в якому мета ООН визначалася таким чином: “здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру та в заохочуванні та розвитку поваги до прав людини та основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови і релігії”.

ООН є найбільш розвинутою і авторитетною міжнародною організацією, до складу якої входить переважна більшість держав, існуючих у сучасному світі. У 1945 році Статут ООН ратифікувала 51 держава, а у свій п'ятдесятирічний ювілей ООН налічувала 185 держав-членів. **Головними органами ООН** є: Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, Економічна

Символ ООН – голуб миру.

Геноцид – знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками; найтяжчий злочин проти людства.

*Спеціалізовані органи
ООН:*

- ✓ *Організація Об'єднаних
Націй з питань освіти,
науки і культури;
(ЮНЕСКО)*

- ✓ *Дитячий фонд ООН;
(ЮНІСЕФ)*

- ✓ *Міжнародна організація
праці;
(МОП)*

і Соціальна Рада (ЕКОСОП), Міжнародний суд. Головні органи ООН тісно співпрацюють зі спеціалізованими органами. **До складу спеціалізованих органів** належать: Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Управління Верховного комісару ООН у справах біженців (УВКБ), Міжнародне агентство з атомної енергії; (МАГАТЕ), Міжнародний валютний фонд (МВФ) та ін. Ці спеціалізовані органи мають юридичну самостійність, але вони координують з ООН свою діяльність, допомагаючи їй у здійсненні різних програм. Відповідальність за виконання обов'язків ООН у справі сприяння загальній повазі і дотриманню прав і свобод людини, згідно зі ст. 13 Статуту несе Генеральна Асамблея. Але оскільки Генеральна Асамблея працює сесійно, то постійно цією роботою за її дорученням займається ЕКОСОП. До повноважень ЕКОСОП належить: а) підготування рекомендацій, спрямованих на підтримку поваги і дотримання прав людини; б) підготування проектів конвенцій у сфері прав людини; в) здійснення контактів зі спеціалізованими установами ООН і отримання від них доповідей; г) право доповідати Генеральній Асамблеї про свої зауваження до цих доповідей; е) право створювати спеціальні допоміжні органи. Так ЕКОСОП утворив Комісію з прав людини, яка проводить дослідження, готує проекти декларацій і конвенцій з прав людини, займається розробкою заходів, спрямованих на попередження дискримінації за ознаками статі, мови, релігії, здійснює нагляд за дотриманням свободи інформації і станом жінок і т. ін. Одним з головних досягнень ООН є визнання прав людини універсаль-

ною, загальнолюдською цінністю. ООН прийняла загальновизнану міжнародним співтовариством Хартію прав людини, розробила і прийняла велику кількість спеціалізованих конвенцій, спрямованих на визнання і захист прав людини, таких, наприклад, як: Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (1955 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.). Ця діяльність створила міжнародно-правову основу захисту прав людини.

Дія цих конвенцій є обов'язковою для тих держав, які підписали і ратифікували їх. Як правило, ці конвенції містять статті, в яких визначається *механізм контролю* за дотриманням державами взятих на себе зобов'язань, і порядок формування відповідного органу. Так, наприклад, дотримання державами вимог Міжнародного пакту про громадянські права контролює Комітет з прав людини; Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права – Комітет з економічних, соціальних та культурних прав; Конвенції про права дитини – Комітет з прав дитини; Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок – Комітет з ліквідації дискримінації жінок; Конвенції по боротьбі з тортурами – Комітет по боротьбі з тортурами і т. д.

Комітети здійснюють контроль за виконанням державами своїх зобов'язань у вигляді (1) вивчення доповідей держав про виконання ними положень конвенцій і (2) прийняття індивідуальних заяв від громадян про порушення їх прав. В останні роки вивчення комітетами доповідей держав все частіше проходить за участю неурядових організацій, які мають можливість ознайомити членів комітетів зі своїми

- ✓ *Всесвітня організація охорони здоров'я;
(ВООЗ)*

- ✓ *Управління Верховного комісару ООН у справах біженців;
(УВКБ)*

- ✓ *Міжнародне агентство з атомної енергії;
(МАГАТЕ)*

*Необхідні умови
прийняття і розгляду
індивідуальних заяв до
Комітету з прав людини:*

- 1) щоб заява громадянина була прийнята до розгляду, треба, щоб його держава ратифікувала не тільки Пакт про громадянські та політичні права, але й Факультативний протокол №1 до Пакту;*
- 2) щоб його заяву не визнали неприйнятною.*

відомостями про стан прав людини в тій або іншій країні. Це, безумовно, сприяє більш глибокому і всебічному вивченню стану справ у тій країні, яка звітує. Комітети надсилають повідомлення про дотримання державами відповідних конвенцій до Економічної і соціальної ради, яка готує щорічну доповідь про стан справ людини у світі для Генеральної Асамблеї ООН.

Все частіше в системі ООН застосовується така форма захисту прав людини, як прийняття від громадян заяв. Цей засіб захисту прав людини, яким може скористатися безпосередньо постраждалий від порушень прав людини або його представник, у системі ООН вперше було визначено у Факультативному протоколі №1 до Пакту про громадянські та політичні права. Для того, щоб заява громадянина якої-небудь держави була прийнята до розгляду, треба щоб його країна не тільки ратифікувала сам Пакт, але й цей протокол. Так, наприклад, Україна ратифікувала Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 23 березня 1976 року, а перший Протокол - 25 жовтня 1991 року. З цієї дати громадяни України мають право звертатися з індивідуальними заявами про порушення прав, гарантованих Пактом, до Комітету з прав людини.

Необхідні умови прийняття і розгляду індивідуальних заяв до Комітету з прав людини носять типовий характер. Неприйнятними є заяви: **1)** в яких заявник не вичерпав внутрішніх засобів захисту своїх прав; **2)** заява анонімна; **3)** заява суперечить Пакту або стосується тих прав, які не встановлені в Пакті; **4)** заява не документована або необґрунтована; **5)** заява є зловживанням правом на заяву.

Якщо заява визнається прийнятною, Комітет надсилає її державі, на яку подано заяву, для надання пояснень.

На ці пояснення держави заявник може надіслати в Комітет додаткову інформацію і зауваження. Якщо між заявником і державою не досягається порозуміння, тоді Комітет робить свій висновок у справі. У ньому визначаються встановлені факти, визначається, чи мало місце порушення положень Пакту, і робляться пропозиції державі щодо ліквідації порушень. Висновок Комітету остаточний і не підлягає оскарженню. Але невиконання його державою тягне за собою лише морально-політичні санкції.

Інші засоби захисту прав людини застосовує ООН у тих випадках, коли мають місце масові і систематичні порушення прав людини. Тут застосовуються різні заходи: від утворення спеціальних комісій для розслідування фактів масових порушень до введення економічних санкцій проти держав-порушників або введення миротворчих сил у зони конфліктів.

Система захисту прав людини ООН перебуває в стані постійного розвитку і вдосконалення. Успіх цього процесу значною мірою залежить від доброї волі держав-членів ООН, від сумлінного виконання ними взятих на себе обов'язків, від бажання співробітничати між собою, від прагнення права людини використовувати для захисту людини, а не як гасло, за яким стоять зовсім інші політичні цілі.

§ 4. Система захисту прав людини Ради Європи.

Однією з найстаріших регіональних організацій, діяльність яких спрямована на захист прав людини, є Рада Європи. Вона була утворена після закінчення Другої світової війни 5 травня 1949 року в Лондоні з

Емблема Ради Європи

метою, яку стаття I Статуту Ради Європи визначає як “збереження і подальшу реалізацію прав людини і основних свобод”.

Спочатку до складу Ради Європи входили десять країн. Але з часом авторитет цієї міждержавної організації зростав і все більше країн вступали до її складу. На сьогоднішній день вона налічує 42 країни-члени і ще декілька країн звернулися з проханням про прийняття до складу цієї організації (див. *перелік на стор. 90*).

Головними органами Ради Європи є Комітет міністрів, який складається з міністрів закордонних справ усіх держав-членів, *Парламентська Асамблея*, до складу якої входять делегації парламентарів, які призначаються парламентом кожної країни. Комітет міністрів і Парламентську Асамблею обслуговує *Секретаріат*, який працює під керівництвом Генерального секретаря, що обирається Парламентською Асамблеєю. До складу органів Ради Європи входить також *Конгрес місцевих і регіональних органів влади Європи*, який утворюється з національних делегацій - обраних представників цих органів влади країн-членів. Одним з найважливіших органів Ради Європи є *Європейський суд з прав людини*. Комітет міністрів організує міжурядове співробітництво для розвитку демократії, верховенства права, утворення єдиного європейського правового і культурного простору і захисту прав людини. Його рішення є обов'язковими для країн-членів Ради Європи.

Парламентська Асамблея є політичним форумом для публічного обговорення загальноєвропейських проблем, висунування політичних ініціатив, що сприяють співробітництву. Вона є консультативним органом, рекомендації якого стають підставою для діяльності Комітету Міністрів.

Конгрес місцевих і регіональних органів влади сприяє європейському співробітництву на місцевому і регіональному рівнях.

Головною функцією Європейського суду є захист прав і свобод людини, гарантованих Європейською конвенцією про права людини і основні свободи.

21 вересня 1999 року Парламентська Асамблея Ради Європи обрала першого Верховного комісара Ради Європи з прав людини. Завдання Верховного комісара полягає в сприянні просвіті та інформуванню в сфері прав людини, в сприянні правам людини і в попередженні порушень прав людини.

Правовою основою, на якій працює Рада Європи, є, крім загальних норм міжнародного права, Статут цієї організації і Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, підписання і виконання яких є обов'язковою умовою вступу і перебування у Раді Європи. Крім цієї конвенції, Рада Європи за 50 років існування прийняла ще цілу низку важливих міжнародних конвенцій (їх загальна кількість налічує більш ніж 150), які утворюють правову основу її діяльності. Це, наприклад, такі конвенції, як: Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція про запобігання тортурам і нелюдському чи принижуючому поводженню або покаранню, Рамкова конвенція про захист національних меншин, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Європейська культурна хартія і деякі інші.

Особливістю системи захисту, яку створила Рада Європи, є те, що вона стала першою міжнародною організацією, яка визнала право людини звертатися за захистом своїх прав до міжнародного співтовариства і передбачила можливість захисту цих прав з допомогою суду.

Європейська конвенція про права людини та основні

*Перший Верховний комісар
Ради Європи з прав людини
– Альваро Жіль-Роблес*

Головні риси діючого механізму застосування Європейської конвенції:

(1) надав можливість громадянам звертатися за захистом прав, гарантованих Конвенцією, до Європейської комісії з прав людини;

(2) визначив можливість розгляду таких звернень Європейським судом з прав людини.

свободи була підписана у Римі 5 листопада 1950 року і набрала чинності 3 вересня 1953 року після її ратифікації вісьма країнами. В переліку основних прав і свобод людини, які бере під свій захист Конвенція, був урахований зміст Загальної декларації прав людини. Але з часом цей перелік був розширений за рахунок доповнення Конвенції додатковими протоколами до неї (протоколи № 1, 4, 6, 7), в яких були визначені ті права і свободи людини, що не ввійшли до складу первинного тексту Конвенції. Права людини, визначені в цих додаткових протоколах, після їх ратифікації країною стають невід'ємною складовою переліку прав, визначених у самій Конвенції. Інші протоколи (особливо № 3, 8, 9 і 11) стосуються процедури застосування Конвенції, головні риси якої визначені у її ст. 25 і 48. **Головні риси механізму застосування** Європейської конвенції полягають у тому, що вона **(1)** надала можливість громадянам звертатися за захистом прав, гарантованих Конвенцією, до Європейської комісії з прав людини (*далі – Комісія*), і **(2)** визначила можливість розгляду таких звернень Європейським судом з прав людини (*далі – Суд*). Розгляньмо цей механізм більш докладно.

I. Комісія приймає заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб про порушення однією з держав-членів Ради Європи прав, викладених у Європейській конвенції.

II. Комісія вивчає ці заяви з точки зору прийнятності або неприйнятності. **Неприйнятними** визнаються заяви: 1) що стосуються справ, у яких заявник не вичерпав всіх національних засобів захисту своїх прав; 2) якщо після прийняття остаточного рішення національними органами у цій справі пройшло більше ніж шість місяців; 3) якщо заява анонімна; 4) якщо вона не сумісна з положеннями Європейської конвен-

ції, явно необґрунтована або є зловживанням права на оскарження; 5) якщо заява порушує те саме питання, що вже було розглянуто Комісією або вирішено шляхом іншої процедури міжнародного розслідування чи врегулювання.

III. Неприйнятні заяви відхиляються, прийнятні заяви направляються Комісією до представника держави, проти якої спрямована заява, для досягнення дружнього врегулювання.

IV. Якщо дружнє врегулювання досягається, справа припиняється. Якщо дружнього врегулювання не досягнуто, Комісія складає доповідь про факти порушень прав людини і направляє її до Комітету Міністрів Ради Європи.

V. Комітет Міністрів протягом трьох місяців більшістю у дві третини голосів вирішує, чи мало місце порушення Конвенції, і визначає, що повинна зробити держава-порушник для відновлення порушених прав.

VI. Якщо таке рішення Комітетом Міністрів не було прийняте, то заява передається до Суду. Заяву до Суду можуть передати: а) Комісія; б) країна, громадянин якої є вірогідною жертвою порушення прав; в) країна, на яку подана скарга.

Як ми бачимо, це досить складна і довготривала процедура. У зв'язку із зростанням кількості країн-членів Ради Європи і заяв від громадян про порушення їх прав, постало питання про реформування цієї процедури. Протоколи №11 і 9, які відкриті для підписання і ратифікації країнами-членами Ради Європи, після набуття ними чинності передбачають такі зміни цієї процедури: по-перше, ліквідується Комісія і справи відразу будуть поступати на вивчення і розгляд до Суду; по-друге, самі громадяни, неурядові організації, групи громадян набувають право передавати свою справу до Суду.

Головні риси реформованого механізму застосування Європейської конвенції:

(1) ліквідується Європейська комісія з прав людини і справи відразу будуть поступати до Суду;

(2) громадяни, неурядові організації набувають право передавати свою справу до Європейського Суду.

Вступ нової країни до складу Ради Європи пов'язаний не тільки з визнанням нею вимог Статуту і Європейської конвенції про захист прав людини, але й з визначенням тих кроків, які держава зробить у напрямку приведення свого законодавства у відповідність до європейських стандартів. Наприклад, під час вступу нашої країни до Ради Європи вона прийняла на себе наступні зобов'язання:

1. Підписати на момент вступу Європейську конвенцію з прав людини; протягом одного року ратифікувати Конвенцію та протоколи №1, 2, 4, 7 та 11 до неї; до набрання чинності Протоколом №11 визнати право особи звертатися до Європейської комісії з прав людини, а також визнати обов'язковість юрисдикції Європейського Суду з прав людини (ст. 25 та 46 Конвенції). *Наша країна 11 вересня 1997 року ратифікувала Європейську конвенцію і протоколи №1, 4, 7 до неї. Вона також визнала право громадян України звертатися до Європейського Суду і обов'язковість його юрисдикції.*

2. Протягом одного року з моменту вступу підписати та протягом трьох років ратифікувати Протокол №6 Європейської конвенції з прав людини, який передбачає скасування смертної кари в мирний час, та ввести мораторій на виконання смертного вироку, який набуває чинності з моменту вступу. *Наша країна 5 травня 1997 року підписала Протокол №6, але й досі його не ратифікувала. Це пов'язано з тим, що національна правосвідомість ще не сприймає скасування смертної кари. Слід відзначити, що серед країн-членів Ради Європи на кінець 1999 року не ратифікували цей протокол Албанія, Польща, Росія, Туреччина. Взагалі цей процес досить складний і потребує часу. Навіть країни-давні члени Ради Європи досить недавно ратифікували цей протокол (Франція -*

у 1986 р., Італія – у 1988 р., Німеччина – у 1989 р., Великобританія – у 1999 р.). Були також небезпідставні закиди до нашої країни відносно додержання мораторію на виконання смертних вироків, що, безумовно, не сприяло зростанню міжнародного авторитету України.

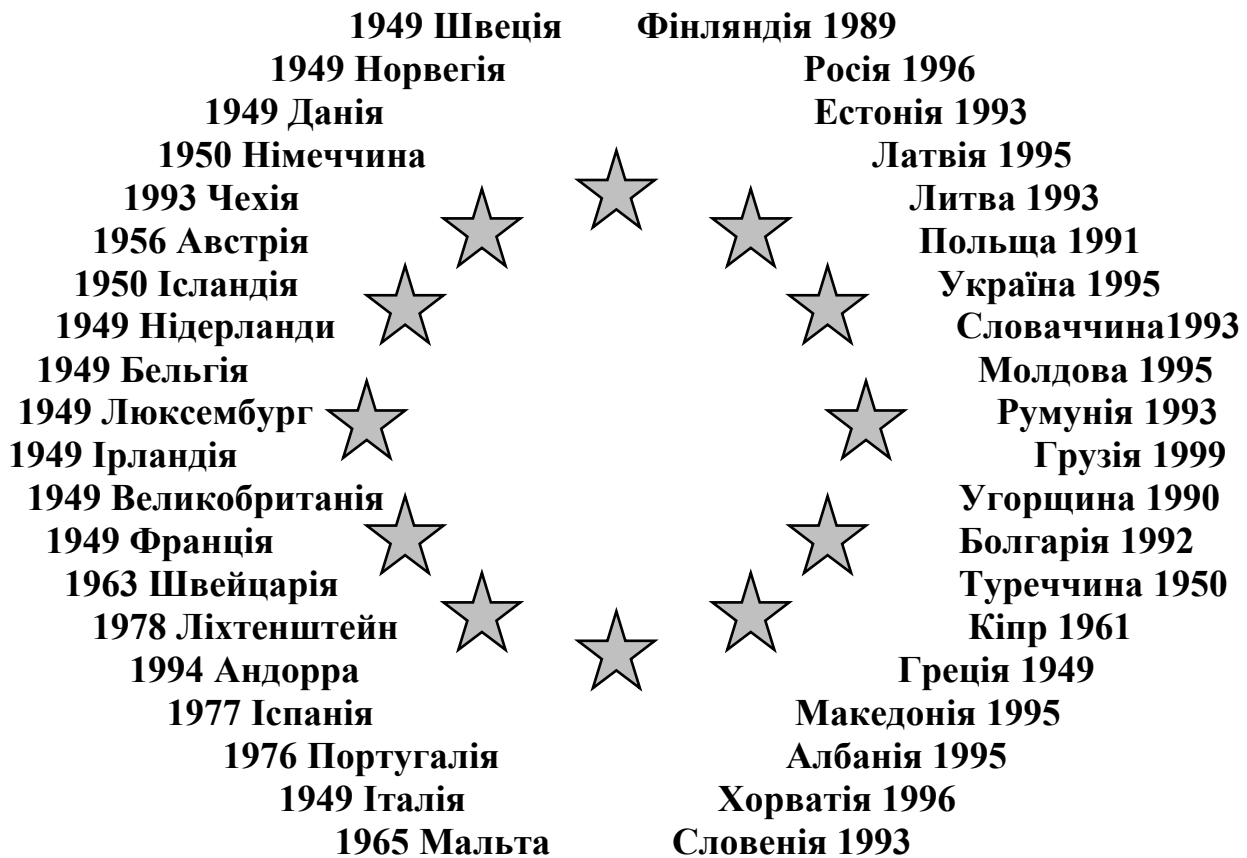
3. Протягом одного року з моменту вступу до Ради Європи підписати та ратифікувати Європейську конвенцію про запобігання тортурам, нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню. *Наша країна ратифікувала цю конвенцію 5 травня 1997 року.*

4. Протягом одного року з моменту вступу до Ради Європи підписати та ратифікувати Європейську рамкову конвенцію про захист національних меншин. *Наша країна ратифікувала її 26 січня 1998 року.*

5. Протягом одного року з моменту вступу підписати та ратифікувати Європейську хартію місцевого самоврядування і Хартію регіональних мов та мов національних меншин. *Парламент нашої країни ратифікував Хартію регіональних мов у грудні 1999 року.*

Як ми бачимо, значну кількість своїх зобов'язань перед Радою Європи наша країна виконала. Але це тільки початок досить складного і довготривалого процесу приведення нашого законодавства і роботи правоохоронної системи у відповідність до європейських стандартів. Головне те, що вже сьогодні громадяни України мають можливість користуватися системою захисту прав і свобод людини, яку створила Рада Європи.

**Держави-члени
Ради Європи
(на 31 жовтня 1999р.)**

Розділ 6. Вибори як засіб життя демократії

§ 1. Що таке вибори.

Сучасна представницька демократія є такою формою правління, коли владу від імені народу здійснюють обрані ним представники. Тому вона є живою, діючою формою правління до тих пір, поки в ній проходять вибори. Образно кажучи, вибори – це засіб життя сучасної демократії. **Вибори** – це спосіб формування органів влади, тобто обрання громадянами осіб, що приймають головні рішення у сфері законодавчої, виконавчої і судової влади.

Вибори надають можливість громадянам країни висловити своє ставлення до політики та політиків, надати їм свою підтримку чи, навпаки, позбавити її. Вибори є можливістю для виборця вплинути на напрямок державної політики і склад органів державної влади. Завдяки виборам влада у демократичному суспільстві набуває *легітимності* (законності, правомірності).

У загальному значенні цього слова, *легітимация* – процедура громадського визнання і виправдання (схвалення) якої-небудь дії, діяча, події або факту. Вибори – це процес легітимации влади, бо вони є виразом згоди громадянського суспільства на той склад органів влади, який є наслідком вільних і справедливих виборів. Ми підкреслили “вільні і справедливі” тому, що тільки такі вибори дають легітимну владу. Але за яких умов вони можуть бути такими?

Політична практика виробила принципи, яким повинні відповідати вибори, щоб їх можна було визнати вільними і справедливими. Протягом XVIII – XIX століть центром політичної боротьби були такі питан-

Вибори – це спосіб формування органів влади, тобто обрання громадянами осіб, що приймають головні рішення у сфері законодавчої, виконавчої і судової влади.

Легітимация – процедура громадського визнання і виправдання (схвалення) якої-небудь дії, діяча, події або факту.

Виборчі цензи - це обмеження прав виборців на основі різних ознак: статі, раси, релігійних переконань, майнового стану, часу проживання у виборчому окрузі, віку виборця.

ня: **1)** чи все доросле населення країни має право голосувати, чи лише його частина? **2)** чи повинен голос одного виборця дорівнювати голосу іншого? **3)** чи слід надати право кожному виборцеві безпосередньо вибрати кандидата до складу органів державної влади, чи він може вибрати лише виборців, які вже будуть обирати склад органів державної влади? **4)** як виборець має голосувати: явно чи тайне?

Боротьба навколо першого питання була боротьбою навколо справедливості існування різних **цензів**, тобто обмежень прав виборців, на основі різних ознак – статі, раси, релігійних переконань, майнового стану, часу проживання у виборчому окрузі, віку виборця. Якщо людина є громадянином даної країни і повинна підкорятися законам і розпорядженням державної влади цієї країни, якщо вона сплачує державі податки і виконує інші державні обов'язки, то вона повинна мати можливість обирати цю владу. Тому практика сучасної демократії визнає всі цензові обмеження, крім вікового, несправедливими. Вікове обмеження виборчого права громадянина, пов'язане з тим, що людина лише після досягнення певного віку (в Україні це 18 років) набуває повної юридичної дієздатності і може відповідально приймати участь у політичному житті країни, не може бути визнано дискримінаційним. Виборче право сучасних демократій визнає **принцип загальності**, тобто право всіх дорослих дієздатних громадян країни приймати участь у голосуванні.

Боротьба навколо другого і третього питань була боротьбою навколо визнання рівності голосів виборців: чи “важить” голос одного виборця стільки ж, як голос іншого, і чи однаково вони впливають на формування органів державної влади?

“Вагомість” голосу виборця залежить від того, чи обирається один депутат від такої ж кількості виборців,

як і інший. Вибори проходять на певній території держави, яка називається **виборчим округом**. Ці виборчі округи повинні налічувати більш-менш однакову кількість виборців, і від них повинна обиратися однакова кількість депутатів. Наприклад, якщо один депутат обирається від 100 тисяч виборців, а другий – від 10 тисяч, то голос виборця з першого округу в 10 разів “важить” менше ніж голос виборця з другого округу; або якщо від 100 тисяч виборців обирається один депутат в одному виборчому окрузі, а в другому окрузі від 100 тисяч обирають двох депутатів, то голос виборця з першого округу у 2 рази “легший” за голос виборця з другого округу. Щоб не допустити такого викривлення голосування, сучасне виборче право виходить з **принципу рівності** голосів виборців.

Більш справедливими і демократичними є також вибори, в яких кожен виборець сам, безпосередньо голосує за того чи іншого кандидата, а не передає це право колегії виборців. Тому ще однією ознакою демократичних виборів є те, що вони **прямі**.

Для того, щоб захистити волевиявлення виборця від тиску з боку різних політичних сил, які змагаються за владу під час виборів, треба забезпечити **таємницю голосування**.

Ще одна обов’язкова ознака виборів у сучасних демократичних країнах – **періодичність**. У сучасних демократіях людину обирають до складу органів державної влади на певний термін. Якщо ми будемо вибирати депутатів парламенту або президента країни довічно, то ми втратимо можливість контролювати їх діяльність, впливати на політику. Почуття відповідальності обраних осіб перед своїми виборцями за таких обставин, безперечно, зменшиться. Тому сучасна демократична влада визнається легітимною тільки тоді,

Виборча система – це сукупність правових норм і принципів, що визначають порядок організації і проведення виборів, а також способи підведення підсумків виборів.

Мажоритарна виборча система – це система, в якій органи влади спираються на підтримку більшості громадян країни і тому переможцем на виборах визнається той кандидат (або партія), який отримав більшу кількість голосів виборців.

коли вона є обраною під час періодичних виборів. Строки проведення і порядок призначення чергових (а також і позачергових, якщо це необхідно) виборів визначаються в конституціях і законодавстві сучасних демократій.

Таким чином, вибори дають суспільству легітимну владу, якщо вони *періодичні, загальні, рівні, прямі за умови таємного голосування*.

Але завданням виборів є не тільки формування легітимної влади, але й влади *ефективної*, тобто такої, яка здатна приймати політичні рішення, що відображають інтереси суспільства, і послідовно проводити їх у життя. Для утворення такого складу органів влади, який би міг ефективно працювати і забезпечувати представництво в органах влади інтересів різних суспільних верств і прошарків, у сучасних демократичних країнах використовують різні виборчі системи.

Виборча система – це сукупність правових норм і принципів, що визначають порядок організації і проведення виборів, а також способи підведення підсумків виборів.

Виборчі системи, які використовуються в сучасних демократіях, розподіляють на три типи: (1) мажоритарну, (2) пропорційну і (3) змішану, або мажоритарно-пропорційну.

Мажоритарна виборча система (від французького majorite – більшість) – це система, в якій органи влади спираються на підтримку більшості громадян країни, і тому переможцем на виборах визнається той кандидат (або партія), який отримав більшу кількість голосів виборців, ніж його конкуренти.

Мажоритарна виборча система існує у двох різновидах: система *абсолютної більшості* і система *відносної більшості*. При використанні системи абсолютної

більшості переможцем на виборах визнається той кандидат, який набрав більше як 50% голосів виборців. При використанні системи відносної більшості переможцем визнається той кандидат, який набрав більше голосів ніж кожний з його конкурентів. Наприклад, якщо на виборах змагалися 5 кандидатів і перший отримав 23% голосів виборців, другий – 17%, третій – 15%, четвертий – 16%, а п'ятий – 29%, то переможцем буде визнаний п'ятий кандидат.

Якщо у виборах змагаються більше ніж два конкуренти (а так частіше за все і буває в сучасних демократіях), то малоімовірною є така ситуація, щоб хто-небудь з них відразу набрав більше як 50% голосів виборців. Тому в тих країнах, де застосовується мажоритарна система абсолютної більшості, законодавством передбачається можливість проведення другого туру виборів, у якому між собою змагаються два кандидати, які в першому турі голосування набрали найбільшу кількість голосів. При використанні системи відносної більшості другий тур голосування не потрібний.

Характерними ознаками мажоритарної виборчої системи (в обох її різновидах) є наступні:

1. У межах цієї виборчої системи діє принцип “переможець отримує все”. За цієї системи інтереси значної кількості виборців, які голосували за тих кандидатів, що потерпіли поразку на виборах, залишаються непередставленими в органах державної влади. Наприклад, якщо вибори відбувалися за правилами мажоритарної системи абсолютної більшості, то до влади може прийти людина, за яку проголосував 50001 виборець, а інтереси тих 49999 виборців, які голосували за інших кандидатів, не будуть представлені в органах державної влади. Ще більше викривлення можливе під час застосування мажоритарної системи відносної більшості. Якщо

Характерні ознаки мажоритарної системи:

- ✓ Діє принцип “переможець отримує все”;
- ✓ В виборчому окрузі розігрується один мандат до органу влади;
- ✓ Голосування має персональний характер, виборці голосують за конкретного кандидата.

Пропорційна виборча система – це система, в якій виборці голосують за списки політичних партій або блоків; кількість мандатів, яку вони отримують, пропорційна кількості поданих за них голосів.

брати наведений нами вище приклад, то тут в органах державної влади може бути людина, яку підтримали 29% виборців, а у 71% виборців не буде свого представника.

2. У виборчих округах розігрується один мандат до органу влади (одномандатні округи).

3. Голосування має персональний характер, тобто виборці голосують за конкретного кандидата.

Пропорційна виборча система – це система, в якій виборці голосують за списки політичних партій (або виборчих блоків), що представляють інтереси значних верств або груп суспільства, при чому кількість місць (мандатів), яку вони отримують, пропорційна кількості поданих за них голосів виборців. Існують різні формули підрахування розподілу мандатів у відповідності до кількості поданих голосів виборців. Якщо не входити в подробиці, то основою цього розподілу є так званий **виборчий метр**, який підраховується таким чином: кількість місць у парламенті ділиться на кількість голосів виборців, що брали участь у виборах. Наприклад, якщо парламент країни налічує 300 місць, а на виборах проголосували 15 мільйонів виборців, то виборчий метр дорівнює 50 тисячам голосів. Цим метром вимірюють кількість голосів виборців, що були подані на виборах за той або інший список політичних партій, і вираховують, скільки місць у парламенті має отримати кожна партія. Припустимо, що у виборах приймали участь 5 партій, які отримали таку кількість голосів виборців: Партія А – 1.000.000, Партія В – 3.000.000, Партія С – 4.000.000, Партія D – 5.000.000 і Партія Е – 2.000.000 голосів. Тепер кількість голосів, що отримала кожна партія, ділимо на виборчий метр і отримуємо ту кількість місць (мандатів), яка припадає кожній партії у парламенті країни:

Партія А – $1.000.000 : 50.000 = 20$ мандатів.
 Партія В – $3.000.000 : 50.000 = 60$ мандатів.
 Партія С – $4.000.000 : 50.000 = 80$ мандатів.
 Партія D – $5.000.000 : 50.000 = 100$ мандатів.
 Партія Е – $2.000.000 : 50.000 = 40$ мандатів.

Зрозуміло, що ми взяли дуже спрощений приклад для пояснення принципу дії пропорційної системи виборів. У реальному житті все буває складнішим. Так у виборах можуть приймати участь не 5, а 30 партій і виборчих блоків, як це було на парламентських виборах 1998 року в нашій країні. За великої кількості партій, що приймають участь у виборах, голоси виборців можуть дуже сильно розпорошитися, і тоді може бути така ситуація: **(1)** одні партії, що набрали менше ніж 50 тисяч голосів, не отримують жодного мандата; **(2)** партії, що набрали трохи більше як 50 тисяч, отримують невеличку кількість мандатів; **(3)** партії мають залишки голосів, адже важко уявити собі, щоб кількість голосів виборців завжди ділилася на виборчий метр до цілих чисел. Як діють у таких випадках, ми розглянемо на прикладі виборчої системи України, а зараз підсумуємо головні ознаки пропорційної виборчої системи:

1. В межах цієї виборчої системи діє принцип «переможець отримує таку кількість мандатів, яка є пропорційною кількості виборців, що проголосували за нього».
2. В виборчих округах розігруються кілька мандатів до органу влади (багатомандатні округи).
3. Виборці голосують за список партії або виборчого блоку.

Змішана, або мажоритарно-пропорційна виборча система поєднує в собі риси обох систем. Так у нашій країні згідно з Законом “Про вибори народних депутатів України” 1997 року діє змішана виборча

Характерні ознаки пропорційної системи:

- ✓ Діє принцип «переможець отримує таку кількість мандатів, яка є пропорційною кількості виборців, що проголосували за нього»;
- ✓ У виборчому окрузі розігруються кілька мандатів до органу влади;
- ✓ Виборці голосують за список партії або виборчого блоку.

*Достоїнства
мажоритарної системи:*

- ✓ загальний характер виборів;
- ✓ формування в парламенті більшості політичних однодумців;
- ✓ стабільний уряд, що спирається на парламентську більшість;
- ✓ стійкий зв'язок між депутатом і виборцями.

Недоліки мажоритарної системи:

- ✓ не відображає багатоманітності інтересів різних груп виборців;
- ✓ може призвести до поляризації політичних сил у суспільстві;
- ✓ непропорційно посилюються партії, що отримали на виборах відносну більшість;
- ✓ може сприяти захисту депутатом місцевих інтересів своїх виборців на противагу загальнонаціональним.

система, коли половина складу парламенту обирається відповідно до правил мажоритарної системи, а друга половина – відповідно до правил пропорційної системи. Таким чином обираються Державна Дума Росії і Бундестаг ФРН.

Пропорційна виборча система застосовується у 57 країнах, у 83 країнах тією чи іншою мірою використовується мажоритарна система. Мажоритарна виборча система відносної більшості є традиційною у країнах з англосаксонською політичною культурою (Великобританія, США, Канада). Пропорційна система вперше була застосована у Бельгії у 1884 році і набула поширення на Європейському континенті.

Вибір виборчої системи в кожній країні обумовлений різними чинниками. Це – й історичні традиції, і склад суспільства (у багатоскладовому суспільстві, як правило, використовують пропорційну систему), і форма правління (парламентська чи президентська республіка), і особливості партійної системи країни, і політична культура суспільства (чи налаштована вона на змагання політичних сил, чи політичні сили мають досвід утворення коаліцій і досягнення консенсусу). З іншого боку, кожен тип виборчої системи по-своєму впливає на політичне життя країни.

Кожна виборча система має свої переваги і недоліки. Так, до *достоїнств мажоритарної системи* можна віднести наступні риси:

- загальний характер виборів;
- формування в парламенті більшості політичних однодумців;
- стабільний уряд, що спирається на парламентську більшість;
- стійкий зв'язок між депутатом і виборцями.

Разом з тим, мажоритарна система має і свої *недоліки*:

- не відображає багатоманітності інтересів різних

груп виборців;

- може призвести до поляризації політичних сил у суспільстві;
- непропорційно посилюються партії, що отримали на виборах відносно більшість;
- може сприяти захисту депутатом місцевих інтересів своїх виборців на противагу загальнонаціональним.

Пропорційна система теж має як переваги, так і певні вади. Серед **достоїнств пропорційної системи** є такі:

- забезпечення представництва партій відповідно до їх реальної підтримки виборцями;
- сприяння збереженню багатопартійності в країні;
- захист інтересів політичних меншин;
- стимулювання коаліційних дій політичних сил.

До **вад пропорційної системи** належить те, що вона:

- веде до відносно меншої стабільності уряду;
- ускладнює процес прийняття політичних рішень;
- знижує персональну відповідальність депутатів перед виборцями;
- збільшує залежність депутатів від партій, за списками яких вони пройшли в парламент країни.

Змішана виборча система має ті ж переваги і недоліки, що й мажоритарна і пропорційна системи. Таким чином, ідеальної, бездоганної виборчої системи не існує – існують виборчі системи, які краще або гірше задовольняють політичні потреби суспільства.

§ 2. Ми вибираємо, нас обирають... або виборчі права громадян.

Виборча кампанія в демократичному суспільстві завжди прискорює темп і посилює насиченість політичного життя. **Виборча кампанія це:** а) встановлений законом період, протягом якого держав-

Достоїнства пропорційної системи:

- ✓ забезпечення представництва партій згідно з їх реальною підтримкою виборцями;
- ✓ сприяння збереженню багатопартійності в країні;
- ✓ захист інтересів політичних меншин;
- ✓ стимулювання коаліційних дій політичних сил.

Недоліки пропорційної системи:

- ✓ веде до відносно меншої стабільності уряду;
- ✓ ускладнює процес прийняття політичних рішень;
- ✓ знижує персональну відповідальність депутатів перед виборцями;
- ✓ збільшує залежність депутатів від партій, за списками яких вони пройшли в парламент.

Виборча кампанія - це встановлений законом період, протягом якого державні органи, а також партії і організації здійснюють підготовку і проведення виборів; комплекс заходів, які здійснюють окремі партії або кандидати.

Політичний маркетинг – комплекс заходів у сфері дослідження політичного ринку, спрямований на вивчення поведінки виборців і вплив на них з метою перемоги кандидатів на виборах.

Електорат – коло осіб, що користуються виборчими правами в даній країні.

ні органи, а також партії і організації здійснюють підготовку і проведення виборів; б) комплекс заходів, які здійснюють окремі партії або кандидати.

Політичні партії і політичні діячі виступають у засобах масової інформації і на зустрічах з виборцями з оцінками сучасного стану країни – економіки, суспільних відносин, культури, освіти, науки, охорони здоров'я громадян і навколишнього середовища, міжнародного становища держави. Вони пропонують нові програми діяльності органів державної влади, що, на їх думку, покращать становище країни та громадян, і дають оцінку своїм політичним конкурентам. Телебачення, радіо, газети, листівки, плакати, а тепер вже й Інтернет несуть величезну кількість політичної інформації.

Спеціалісти з політичної реклами, які працюють у виборчих штабах різних політичних партій і окремих кандидатів, створюють рекламні ролики. Так звані іміджмейкери вигадують способи показати у найвигіднішому світлі своїх кандидатів. Спеціалісти з **політичного маркетингу** розробляють стратегію і тактику виборчої кампанії, спрямованої на завоювання якомога більшої кількості голосів електорату, тобто кола осіб, що мають виборчі права в даній країні.

Як серед цього потоку різної інформації не розгубитися виборцю, не стати простим об'єктом маніпуляцій з боку могутніх систем сучасних виборчих технологій? Для цього, перш за все, треба добре знати свої виборчі права і вміло ними користуватися.

Виборчі права громадян – це важлива частина їх політичних прав. У сучасних демократіях визнається, що вони належать кожному громадянину без будь-якої дискримінації, тобто незалежно від статі, раси, мови, релігійних і політичних переконань, майнового і суспільного стану. Не користуються виборчими права-

ми особи, визнані рішенням суду недієздатними (наприклад психічно хворі), також обмежені виборчі права громадян, які відбувають покарання за скоєні злочини.

Виборчі права розподіляють на **активне** і **пасивне** виборче право. **Активне виборче право** – це право вибирати до складу органів державної влади. **Пасивне виборче право** – це право бути обраним на виборах.

Можливість користуватися активним виборчим правом має кожний громадянин нашої країни, якщо на день виборів йому виповнюється 18 років. Стосовно користування пасивним виборчим правом діють інші вимоги. Так, до парламенту країни може бути обраним громадянин віком 21 рік, а на посаду Президента України може балотуватися громадянин не молодший за 35 років. Ці вимоги пов'язані з тим, що перебування в складі вищого законодавчого органу країни і зайняття посади голови держави потребує від людини певного життєвого досвіду. Діють у цьому випадку і такі вимоги до кандидата, як час постійного проживання в Україні (для кандидата в депутати Верховної Ради – 5 років перед виборами, для кандидата на посаду Президента – 10 років, для суддів Конституційного Суду – 20 років). Ці вимоги пов'язані з тим, що людина, яка обирається на такі посади, повинна добре знати життя в Україні, потреби її громадян, законодавство країни.

Активне виборче право – це не лише право в день виборів прийти на виборчу дільницю, взяти бюлетень для голосування, заповнити його і вкинути в скриньку для голосування. Активне виборче право значно ширше за своїм обсягом. І якщо ним повною мірою користуватися, то виборець не буде просто стороннім спостерігачем того виборчого шоу, яке “розкручують” партії і кандидати. Електорат іноді перебуває в

Активне виборче право – це право вибирати до складу органів державної влади.

Пасивне виборче право – це право бути обраним на виборах.

Соціальна апатія – крайня форма соціальної пасивності, уникання будь-яких форм участі у політичному житті.

стані *соціальної апатії*, а то й приречено зітхає: “Та все одно виберуть того, кого хочуть вибрати.” Але такі настрої слід переборювати, бо вибори – то не просто видовище, в якому пересічному громадянинуві призначена роль глядача, а політичний процес визначення на кілька років політичного курсу країни і тих людей, у чиїх руках буде знаходитися державне кермо і державні кошти, які складаються з наших податків.

Активне виборче право згідно з законами України “Про вибори народних депутатів України” і “Про вибори Президента України” містить такі можливості активної участі громадянина у виборчому процесі:

- 1.** Громадянин має право висувати кандидатів, як шляхом самовисування, так і через політичні партії, виборчі блоки партій, збори громадян і трудових колективів.
- 2.** Громадянин має право ознайомитися зі списком виборців і перевірити правильність відомостей.
- 3.** Кожний громадянин має право оскаржувати рішення дільничних виборчих комісій про неправильності у списках виборців, в тому числі про невключення, неправильне включення до списку виборців або виключення його зі списку виборців, а також про допущені інші помилки.
- 4.** Громадяни мають право вільно і всебічно обговорювати передвиборні програми кандидатів, вести агітацію “за” і “проти” кандидатів чи виборчих списків від політичних партій, виборчих блоків на зборах, мітингах, у бесідах, на радіо і телебаченні.
- 5.** Громадяни мають право отримати інформацію від Центральної виборчої комісії про розміри виборчих фондів партій і кандидатів, тобто тих коштів, які вони зібрали для ведення виборчої кампанії.
- 6.** Громадяни можуть входити до складу груп спостері-

гачів від партій і окремих кандидатів, які в день виборів контролюють проходження голосування на виборчих дільницях, підрахування виборчих бюлетенів і складання протоколу про результати виборів.

Для того щоб забезпечити вільний і справедливий характер виборчого процесу, виборче законодавство України крім тих п'яти принципів, про які у нас йшла мова у попередньому параграфі, проголошує додаткові гарантії проти можливого перекручення виборчого процесу. Це такі принципи, як: **альтернативність і конкурентність, рівні можливості для кандидатів, свобода агітації, гласність і відкритість, добровільність участі або неучасті виборців у виборах.**

Законодавство України захищає право партій, виборчих блоків, зборів громадян висувати різні кандидатури під час виборів депутатів і Президента України. Цим забезпечується альтернативний і конкурентний характер виборів. Коли за часів радянської влади виборцям пропонувалося “обирати” лише з однієї кандидатури, а за владу на виборах “боролася” лише одна партія (бо інших не існувало, вони були заборонені), то говорити в таких умовах про вільне волевиявлення громадян було просто неможливо.

Законодавство України гарантує рівні можливості для кандидатів під час проведення ними своєї виборчої кампанії. Це знаходить вираження у тому, що зареєстрований виборчою комісією кандидат на період виборчої кампанії звільняється від виконання виробничих або службових обов'язків за місцем роботи зі сплатою середньої заробітної плати. Кандидат під час виборчої кампанії не може бути призваний на військову або альтернативну службу, військові збори і навчання, а також притягнутий до кримінальної відповідальності, заарештований або під-

Основні принципи демократичних виборів:

- ✓ *загальне, рівне виборче право;*
- ✓ *прямі вибори за умови таємного голосування;*
- ✓ *періодичність виборів;*
- ✓ *альтернативність виборів;*
- ✓ *свобода агітації;*
- ✓ *гласність і відкритість виборчої кампанії;*
- ✓ *рівні можливості для кандидатів;*
- ✓ *добровільність участі або неучасті.*

даний заходам адміністративного стягнення без згоди Центральної виборчої комісії. Кандидату надається право безкоштовного проїзду на території свого виборчого округу будь-якими видами громадського транспорту (крім таксі). Він може зареєструвати у виборчій комісії однакову кількість з іншими кандидатами довірених осіб, які будуть допомагати йому у проведенні виборчої кампанії.

За кошти державного бюджету кандидатів надається можливість опублікувати передвиборний плакат, однаковий за розміром і тиражем, що й плакати його конкурентів. Йому надаються однакові з його конкурентами ефірний час і газетна площа в державних засобах масової інформації для виступів.

Звичайно, ці рівні можливості кандидатів не стосуються використання недержавних засобів масової інформації і коштів, які кандидат збере у свій особистий виборчий фонд. Хоча виборчі комісії мають право контролювати законність надходжень до виборчих фондів кандидатів і партій (забороняються анонімні надходження, надходження від державних установ і підприємств, іноземні надходження) і правильність їх використання.

Для забезпечення рівних можливостей кандидатів у проведенні агітаційної кампанії особливі обмеження накладаються на діяльність державних установ, органів місцевого самоврядування, їх службових і посадових осіб, членів виборчих комісій. Їм забороняється участь у передвиборній агітації. Працівники державних засобів масової інформації, які зареєстровані кандидатами, не можуть використовувати ці засоби в обсязі більшому, ніж інші кандидати. Кандидати, що обіймають посади в органах державної влади і місцевого самоврядування, на державних підприємствах і військових формуваннях, не мають права залучати до виборчої кампанії підлеглих їм осіб

залучати до виборчої кампанії підлеглих їм осіб (у робочий час), використовувати службовий транспорт, устаткування, зв'язок, приміщення.

Під час виборчої кампанії гарантується свобода агітації за і проти кандидатів. Але ця свобода не може використовуватися для розповсюдження матеріалів із закликами до насильницького повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності держави, до національної, мовної, расової, релігійної нетерпимості, для поширення наклепів і неправдивих відомостей про кандидатів. Агітаційні матеріали не можуть бути анонімними. Для поширення агітаційних матеріалів забороняється використовувати іноземні засоби масової інформації, що діють в Україні.

Законодавство України гарантує добровільність участі або неучасті громадян у виборах. Ніхто не може бути примушеним до участі або неучасті у виборах.

Слід відзначити, що законодавством гарантується судовий захист виборчих прав.

Стосовно пасивного виборчого права, тобто права бути обраним до органів державної влади, ми надамо наступні скорочені відомості у вигляді двох схем (*Див.: стор. 112*).

§ 3. Виборча система України.

Вибори Президента України проходять за правилами мажоритарної системи абсолютної більшості. Вибори депутатів парламенту України у 1994 році проходили також за правилами мажоритарної системи, а у 1998 році була застосована змішана, мажоритарно-пропорційна система, яка була введена Законом 1997 року "Про вибори народних депутатів України". Як проходили вибори відповідно до цього закону і як це

Документи, необхідні для реєстрації виборчого списку партії або блоку:

- ✓ заява з проханням зареєструвати список;
- ✓ сам список кандидатів від партії або виборчого блоку;
- ✓ біографічні відомості про кандидатів;
- ✓ заява кандидатів про згоду балотуватися по цьому списку;
- ✓ передвиборна програма партії або виборчого блоку;
- ✓ декларація про доходи кожного кандидата за попередній рік;
- ✓ заповнені підписні листи на свою підтримку;
- ✓ документ про внесення грошової застави у розмірі однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян;
- ✓ копія статуту політичної партії.

вплинуло на склад парламенту?

Згідно з законом вибори депутатів Верховної Ради України проходили у 226 виборчих округах. У 225 округах розігрувалося по 1 мандату депутата Верховної Ради за правилами мажоритарної системи відносної більшості. Вибори в одномандатних округах давали половину складу парламенту України, який за Конституцією 1996 року налічує 450 депутатів. Інші 225 мандатів депутатів Верховної Ради розігрувалися згідно з правилами пропорційної виборчої системи в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі. За ці 225 мандатів змагалися партії і виборчі блоки партій.

Про свій намір боротися за мандати заявили 32 виборчі блоки і партії. Але остаточно змагалися 30 партій і виборчих блоків: 2 з 32 не виконали вимог закону і не були зареєстровані. Для реєстрації виборчого списку кандидатів від партії або блоку партій необхідно виконати кілька вимог, а саме:

I. Такий список мають право подавати лише партії, які зареєстровані Міністерством юстиції України. Вони можуть подавати або список кандидатів від партії, або список від виборчого блоку, утвореного разом з іншими партіями. Політична партія, виборчий блок партій можуть висунути лише один список кандидатів у депутати. До списків можуть бути включені як члени партії, так і позапартійні особи. Одна і та ж особа не може бути включена до різних списків.

II. Цей список не може перевищувати половини складу парламенту, тобто не може містити більше ніж 225 осіб. Так, наприклад, у виборах 1998 року найдовші списки висунули Комуністична партія України (225), партія “Громада” (225), Народний Рух України (224), а Найкоротші були у Партії мусульман України (19) і партії “Жіночі ініціативи” (27). До цих списків додасть-

ся витяг з протоколу вищого представницького керівного органу політичної партії або виборчого блоку про затвердження цього списку.

III. У Центральній виборчій комісії партія або виборчий блок отримують підписні листи встановленого зразка для збирання підписів виборців на підтримку свого списку. Треба зібрати підписи не менше як 200 тисяч виборців, у тому числі не менше ніж по 10 тис. підписів у 14 областях.

Після збору підписів у встановлений законом строк (його розміри залежно від обставин можуть коливатися від 70 до 50 днів) партія або виборчий блок подають у Центральну виборчу комісію (Центрвиборчком) необхідні документи для реєстрації, а саме:

1. Заяву з проханням зареєструвати список.
2. Сам список кандидатів від партії або виборчого блоку.
3. Біографічні відомості про кандидатів.
4. Заяву кандидатів про згоду балотуватися за цим списком.
5. Передвиборчу програму партії або виборчого блоку.
6. Декларацію про доходи кожного кандидата за попередній рік.
7. Заповнені підписні листи на свою підтримку.
8. Документ про внесення грошової застави у розмірі однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян.
9. Копію статуту політичної партії.

Як ми бачимо, до реєстрації виборчого списку партії або блоку висуваються досить високі вимоги. До речі, у багатьох країнах для реєстрації списку використовують або підписні листи підтримки, або грошову заставу. У нас перше й друге одночасно.

Після реєстрації списку кандидатів у Центрвиборчкомі партія може розпочинати агітаційну кампанію, яка за

Виборчий бар'єр - це мінімальна кількість голосів виборців, яку потрібно отримати для того, щоб мати право на участь у пропорційному розподілі депутатських мандатів.

день до виборів припиняється для того, щоб виборці мали можливість спокійно обдумати і вирішити, за кого вони проголосують.

Зареєстровані списки партій і виборчих блоків вносилися до виборчого бюлетеня. Бюлетень для голосування по багатомандатному загальнодержавному округу, який отримав виборець на парламентських виборах 1998 року, містив перелік назв 30 виборчих блоків і партій. У цьому переліку були 9 виборчих блоків, в які об'єдналися 19 партій, і 21 партія, що виступала на виборах самостійно. Усього, таким чином, за місця в парламенті вели боротьбу 40 політичних партій.

Така велика кількість партій і блоків, які змагалися між собою, призводить до сильного розпорошення голосів виборців. Так воно і сталося на парламентських виборах 1998 року. За даними Центвиборчкому лише 8 партій і блоків отримали (кожний) більше 4% голосів виборців, з інших 22 партій і блоків, чиї списки були внесені в бюлетень для голосування, отримали:

14 - менше 1% голосів; 4 – менше 2% голосів; 1 – менше 3% голосів; 3 – менше 4% голосів виборців.

Для того щоб склад парламенту не був надзвичайно політично строкатим, законодавство України, як і законодавство інших країн, де використовують пропорційну виборчу систему, передбачає встановлення **виборчого бар'єру**, тобто мінімальної кількості голосів виборців, яку потрібно отримати для того, щоб мати право на участь у пропорційному розподілі депутатських мандатів. Законодавство України встановило цей бар'єр на рівні 4%, в інших країнах встановлені бар'єри на рівні 5%, 7%, 3%.

Таким чином, 8 партій і виборчих блоків, що подолали 4% бар'єр, прийняли участь у пропорційному розподілі всіх 225 місць в парламенті. У сукупності за ці 8 партій

і блоків проголосувало 65,8% виборців, а інші 22 в сукупності отримали 34,21% голосів виборців.

Закон встановлює таку процедуру пропорційного розподілу депутатських місць між партіями і виборчими блоками:

1. Обчислюється *виборча квота*, тобто кількість голосів, яка дає право на отримання 1 депутатського мандата, за формулою:

Кількість голосів виборців, поданих за списки, що подолали 4% бар'єр, ділиться на 225 місць у парламенті. Дробові залишки відкидаються. У виборах 1998 року 8 партій і блоків сукупно отримали 17 млн. 481 тис. 593 голоси виборців. Це число ділимо на 225 і отримуємо **77 тис. 695 голосів**. Це число і становило виборчу квоту на виборах 1998 року.

2. Потім кількість голосів, поданих за кожну з цих партій і блоків, ділимо на виборчу квоту:

Комуністична партія України: 6.550.353 голосів : 77.695 = **84,308552**

Народний Рух України: 2.498.262 голосів : 77.695 = **32,154733**

Блок Соціалістичної і Селянської партій: 2.498.262 голосів : 77.695 = **29, 265564**

Партія зелених України: 1.444.264 голосів : 77.695 = **18,5888892**

Народно-демократична партія: 1.331.460 : 77.695 = **17,13701**

Партія "Громада": 1.242.235 : 77.695 = **15,988609**

Прогресивно-соціалістична партія України: 1.075.118 : 77.695 = **13,837672**

Соціал-демократична партія України (об'єднана): 1.066.113 : 77.695 = **13,721771**

Цілі числа – то кількість мандатів депутатів парламенту, яку отримує кожна партія і блок. Якщо підрахувати загальну кількість розподілених мандатів (84+32+29+

Виборча квота - це кількість голосів, яка дає право на отримання 1 депутатського мандата

+18+17+15+13+13 = 221), то ми побачимо, що 4 мандати з 225 залишилися нерозподіленими.

3. Розподіл нерозподілених мандатів здійснюється згідно з такою процедурою. Складається перелік партій в послідовності зменшення дробового залишку:

1. Партія Громада: 0,988609
2. Прогресивно-соціалістична партія України: 0,837672
3. Соціал-демократична партія України (об'єднана): 0,721771
4. Партія зелених України: 0,5888892
5. Комуністична партія України: 0,308552
6. Блок Соціалістичної і Селянської партій: 0,265564
7. Народний Рух України: 0,154733
8. Народно-демократична партія: 0,13701

Потім перша у списку партія отримує перший нерозподілений мандат, друга – другий, третя – третій, четверта – четвертий і так по колу до тих пір, поки всі залишки мандатів не будуть розподілені. Оскільки після першого етапу розподілу у нас залишилося 4 мандати, то по 1 мандатові додатково отримали партії, які займали місце з 1-го по 4-е у цьому списку.

Таким чином, партії, що подолали виборчий бар'єр, отримали:

Комуністична партія України – 84 мандати.

Народний рух України – 32 мандати.

Блок Соціалістичної і Селянської партій – 29 мандатів.

Партія зелених України – 19 (18 + 1) мандатів.

Народно-демократична партія – 17 мандатів.

Партія Громада – 16 (15 +1) мандатів.

Прогресивно-соціалістична партія України – 14 (13 +1) мандатів.

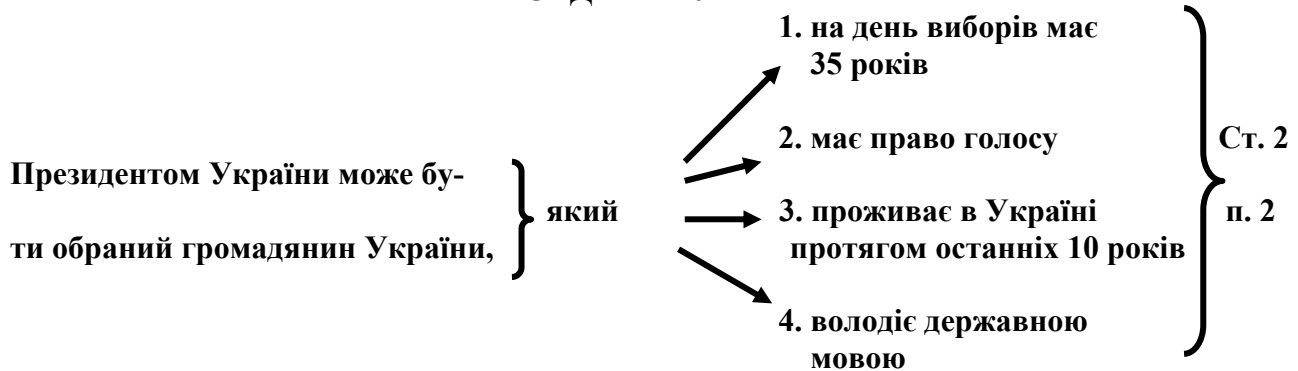
Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 14 (13 +1) мандатів.

Слід звернути увагу ще на одну особливість формуван-

ня парламенту згідно з правилами пропорційної системи. На виборах виборці голосують за весь список партії або виборчого блоку, тому всі, хто включені до цього списку, в принципі мають право отримати депутатський мандат. Скажімо, на виборах 1998 року Компартія заявила список з 225 кандидатів, а Рух – з 224 кандидатів. Але реально вони набрали голосів виборців лише на 84 і 32 мандати відповідно. Ці мандати відповідно отримують перші 84 і 32 кандидати із заявлених списків. Ті кандидати зі списку, яким мандатів не вистачило, вважаються резервними депутатами. Це означає, що якщо хто-небудь з депутатів, що отримали мандат за їх списком, вибуде зі складу депутатів парламенту, то його місце у парламенті автоматично, без додаткових виборів переходить наступному в списку. За загальносвітовою практикою це також означає, що депутат, який отримав свій мандат за виборчим списком певної партії, не може у парламенті самовільно перейти до складу фракції іншої партії. Бо у випадку такого переходу (чим би він не був викликаний) перекручуються результати виборів.

Звичайно, у цьому розділі не всі проблеми і питання, які постають у зв'язку з проведенням демократичних виборів, знайшли достатнє висвітлення. (Нові дані про розвиток виборчої системи нашої країни див.: **Розділ 9, додаток 3.**) Україна лише набуває сучасного досвіду проведення демократичних виборів. У їх практиці є ще багато недоліків. Саме тому і потрібно навчатися демократії.

**Схема 1.
ХТО МОЖЕ СТАТИ КАНДИДАТОМ НА ПОСАДУ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ**

Одна і та ж особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд!

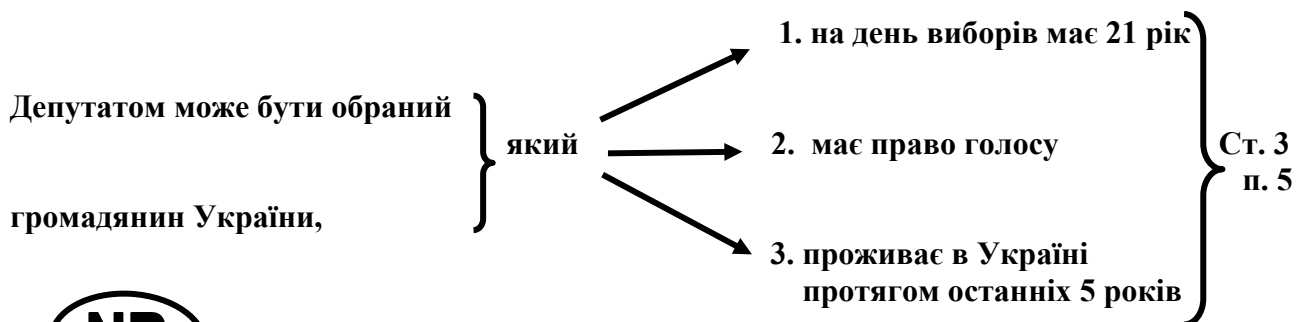

Не можуть бути висунутими кандидатами у Президенти особи, що

- а) знаходяться в місцях позбавлення волі або
- б) мають не зняту судимість за скоєння умисного злочину.

} Ст. 2,
п. 5

**Схема 2.
ХТО МОЖЕ СТАТИ КАНДИДАТОМ У ДЕПУТАТИ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ**

Не можуть бути висунутими кандидатами у депутати особи, що

- а) знаходяться в місцях позбавлення волі або
- б) мають не зняту судимість за скоєння умисного злочину.

} Ст. 3,
п. 6

Розділ 7. Партії і громадські організації

§ 1. Партії і партійна система суспільства.

Слово «партія» латинське за походженням і означає частину чогось цілого. В Давньому Римі його використовували для визначення групи прибічників якогось політика (наприклад, говорили про партію Цезаря або Сули). В середньовічних республіках Північної Італії (зокрема у Флоренції), де існувала відкрита політична боротьба, виникали політичні партії, наприклад, партії гібелінів (прибічників сильної королівської влади) та гвельфів (прибічників світської влади папи римського). Але ці партії були тимчасовими об'єднаннями навколо популярних політиків або впливових аристократичних сімей. В сучасному сенсі цього слова політичні партії виникають лише тоді, коли з'являється система представницької демократії.

Зародками партій були депутатські клуби й фракції в парламенті, такі, наприклад, як фракції «вігів» і «торі» у британському парламенті, клуби якобінців і жирондистів у Франції, угруповання «федералістів» і «антифедералістів» у США.

Ставлення політичної думки до партій в той час було досить стриманим і неоднозначним. Англійські філософи Ф. Бекон, Т. Гоббс, Е. Берк досить позитивно оцінювали значення партій. Навпаки, шотландський мислитель Д. Х'юм ставиться до них негативно, і таким же чином ставляться до партій Робесп'єр і Лафайєт у Франції і Дж. Вашингтон у США. З часом, однак, ставлення до партій змінювалося.

Політична партія – це добровільна організація людей, що мають спільні ідеї (ідеологію) відносно мети і шляхів розвитку суспільства і держави; це організація, яка для реалізації своїх ідей веде боротьбу за завоювання і використання влади.

Мірою того, як представницька демократія переходила від обмеженого до загального виборчого права, необхідність політичних партій для її політичної системи набула очевидності. Партії виявилися ефективним інститутом мобілізації електорату і проведення виборчої кампанії.

Але сенс і призначення політичних партій, як особливого інституту сучасної представницької демократії, полягає не тільки в тому, що вони допомагають проведенню виборів. Політичні партії служать зв'язуючою ланкою між державою і громадянським суспільством тому, що, з одного боку, вони організовано виражають потреби і вимоги різних верств суспільства до держави, а, з другого боку, вони є інструментом, за допомогою якого держава шукає підтримки своєї політики у громадянського суспільства. Саме простір між державою і громадянським суспільством і є тою стихією де існує політична партія. Що ж таке політична партія?

Політична партія – це добровільна організація людей, що мають спільні ідеї (ідеологію) відносно мети і шляхів розвитку суспільства і держави; це організація, яка для реалізації своїх ідей веде боротьбу за завоювання і використання влади.

Однією з основних рис політичної партії є те, що вона представляє собою **організовану** спільноту людей. Як правило, організаційна структура сучасної партії складається з наступних елементів: керівництво партії, партійний апарат (з центральними і регіональними підрозділами), прибічники партії. Якщо партія має своїх представників у парламенті, то в її організаційній структурі особливе місце займає **парламентська фракція**.

Другою рисою партії є те, що це організація однодумців, тобто людей які мають спільну ідеологію.

Тому *партія завжди має програму, в якій визначена стратегія і тактика* досягнення визначеної мети розвитку суспільства і держави.

Ще однією рисою партії є те, що вона *виражає інтереси* (більш або менш широкого кола верств, груп, класів) суспільства.

Партії є школою *підготовки і висування політичних і державних діячів*. Але, безперечно, головною рисою партії є те, що це - *організація, яка спрямована на досягнення політичної влади*.

В сучасних демократіях досягнення партією політичної влади не є захопленням і узурпацією влади. Досягнення політичної влади здійснюється з допомогою виборів на визначений законодавством строк і не означає безроздільне володіння владою однією партією. Дуже часто партія здійснює владу не одноособово, а в коаліції з іншими партіями; і завжди партія здійснює владу під пильним наглядом і критикою своїх дій з боку *політичної опозиції*.

Політична опозиція – це політична меншість, яка протистойть політичній більшості, її політичному курсу, цілям і методам здійснення влади.

Слід відзначити, що політична більшість і меншість – це часто-густо ситуаційні ознаки політичних партій. Партія яка сьогодні є політичною меншиною, на наступних виборах може стати політичною більшістю і правлячою партією. У країнах з розвинутими демократичними традиціями комітети парламенту і деякі інші важливі посади розподіляються між представниками політичних партій не за принципом “більшості – все, а меншині – нічого”, а пропорційно кількості членів партійної фракції у парламенті. У країнах з англійською політичною традицією (Великобританія, Канада) лідер партії, що на виборах у парламент посіла друге місце після більшості, отримує

Фракція - це угруповання всередині партії або парламенту, яке має свою ідейну й організаційну платформу.

Політична опозиція – це політична меншість, яка протистойть політичній більшості, її політичному курсу, цілям і методам здійснення влади.

особливий статус лідера опозиції, який формує, так званий “тіньовий кабінет”, тобто уряд опозиції, який критикує дії офіційного уряду і в разі потреби готовий підхопити владу з його рук.

Політичні партії виконують важливі *функції* в політичному житті суспільства. Перш за все партії допомагають різним верствам і суспільству в цілому усвідомити і проголосити свої інтереси і цінності, а також визначити цілі розвитку суспільства, шляхи і засоби їх досягнення. Це *ідеологічна* функція партій.

По-друге, партії виконують *організаційну* функцію. Партії забезпечують зв'язок електорату з державними структурами, вони заміняють стихійні форми громадсько-політичної активності населення формами організованими, які знаходяться під контролем політичних лідерів. Завдяки їх діяльності суспільство з політично аморфного стану переходить в стан політично організований. Особливо помітною ця функція політичних партій стає під час виборчих компаній.

По-третє, політичні партії виконують функцію *політичної соціалізації особистості*, який є процесом засвоєння особистістю політичного досвіду, знань, вмінь. В боротьбі за виборця, партії звертають увагу людей на найважливіші проблеми суспільства і шляхи їх вирішення, роблять ситуацію більш зрозумілою для населення. Знайомство з роботою або участь в роботі політичних партій є для особистості важливим джерелом політичного досвіду.

Четверту функцію партій можна визначити як *об'єднавчу або інтегративну*. Партії у політичній системі суспільства встановлюють зв'язки між різними гілками влади, між центральною і місцевою владою, між різними політичними силами, серед яких вони шукають союзників. Партії виступають не тільки як

джерело конфліктів (це перше, що впадає нам в очі при погляді на діяльність партій), вони є разом з тим інструментом досягнення згоди, консенсусу між політичними інтересами різних суспільних верств, між громадянським суспільством і державою, і завдяки цьому партії сприяють стабільності соціальної системи. Політичні партії виникають як складова частина **партійної системи** суспільства. **Партійна система** – це сукупність усталених зв'язків і відносин різних партій між собою, а також відносин партій з державою і суспільством.

Партійна система є відображенням складу суспільства. Так, наприклад, якщо в країні є значна кількість людей, зайнятих у аграрному секторі, то майже завжди існує відповідна аграрна або селянська партія. Якщо в країні є велика кількість промислових робітників, то існує робітнича або лейбористська партія, що відстоює їх інтереси. Але слід зазначити, що з одного боку, соціальна структура сучасного суспільства перебуває в постійному процесі змін, які ведуть до виникнення різних проміжних груп, а, з другого – партії шукають підтримку у найбільш широкого кола виборців, тому серед сучасних партій рідко зустрічаються такі, які відображають інтереси лише одного класу або верстви населення. Якщо в суспільстві існують групи людей, які належать до різних віросповідань і церков, то можуть існувати відповідні партії. Так, наприклад, у Швейцарії дві з трьох найбільш впливових політичних партій - це партії Радикально-демократична і Демократично-християнська, перша з них заснована протестантами у 1878 р., а друга заснована у 1881 р. католиками.

Партійна система відображає також особливості державного устрою і законодавства країни. В унітарних країнах існують, як правило, тільки

Партійна система – це сукупність усталених зв'язків і відносин різних партій між собою, а також відносин партій з державою і суспільством.

загальнонаціональні партії. У федеративних країнах поряд з загальнонаціональними партіями можуть існувати регіональні партії. У Сполученому королівстві Великобританія, крім загальнонаціональних партій (консервативної, ліберальної і лейбористської), існують дуже впливові регіональні партії – ірландська Шинн Фейн, Шотландська національна партія, партія Ольстерських націоналістів.

Якщо виборче законодавство країни встановлює мажоритарну виборчу систему, то вона сприяє лише великим партіям, спроможним вести виборчу кампанію по всій країні. Тому через деякий час в такій країні активно борються за владу і керують країною лише дві – три партії або утворюються коаліції невеликих партій. Класичний приклад двопартійної системи ми знаходимо у Великобританії і США.

У країнах, де законодавством встановлена пропорційна або змішана виборча система, існують більш сприятливі умови для активної участі у політичному житті (і одному з найвищих його проявів - участі у виборах) більш широкого кола політичних партій. Так, наприклад, в Австрії, як правило, в парламенті представлені 5 партій, у Фінляндії - 7, в Швеції - 6.

Взагалі, партійні системи з точки зору кількості партій розрізняють на однопартійні, двопартійні, багатопартійні. Однопартійні системи є ознакою авторитарних або тоталітарних політичних режимів. При однопартійній системі відсутня політична опозиція, можливість критики правлячих сил, виборці позбавлені можливості на виборах здійснювати своє волевиявлення на альтернативній основі.

В Україні зараз відбувається процес становлення партійної системи. З 1922 по 1991 рік в Україні існувала лише одна партія – КПРС. Починаючи з 1991 року йде стрімкий процес виникнення нових партій.

По рокам процес появи нових партій, зареєстрованих Міністерством юстиції, виглядає таким чином: на кінець 1991 року було зареєстровано 8 партій; 1992 рік – 6 партій, 1993 рік - 16 партій; 1994 рік – 5 партій; 1995 рік – 3 партії; 1996 рік – 3 партії; 1997 рік – 10 партій.

Напередодні парламентських виборів (1994 і 1998 роки) різко зростає поява нових партій. Ще більша активність у “партбудівництві” проявилася у період президентських виборів 1999 року. За 1988-1999 роки було ще зареєстровано близько 50 партій, і на кінець 1999 року в Україні налічувалося більше 100 політичних партій.

Характерними для українських партій є наступні риси:

- ⇒ вони нечисельні за своїм складом;
- ⇒ не мають стійкої підтримки виборців у всіх регіонах України, тобто не мають загальнонаціонального характеру;
- ⇒ вони нестабільні, часто розпадаються внаслідок чвар між своїми лідерами;
- ⇒ мають дуже слабо визначену ідеологію.

Ця слабкість партій і партійної системи в Україні свідчить про складність утвердження демократії в нашому суспільстві.

В нинішніх умовах наша держава, як це робиться в багатьох країнах, повинна сприяти розвитку партійної системи і підтримувати партії. Потрібна не чергова спроба створити “партію влади” для обслуговування того чи іншого державного або політичного діяча, а створення таких правових, фінансово-економічних і політичних умов, які сприяли б появі дійсно загальнонаціональних, стабільних і відповідальних партій.

§ 2. Громадські організації і групи інтересів у демократичному суспільстві.

У демократичному суспільстві інтереси і потреби різних верств суспільства окрім партій виражають різні громадські організації і, так звані, групи інтересів.

Громадська організація - це добровільне об'єднання людей для задоволення їх спільних інтересів і потреб, що має відносно стабільну організаційну структуру, порядок вступу в організацію і виходу з неї.

Громадські організації об'єднують людей зі спільними економічними, соціальними, культурними інтересами, зі спільними віковими (дитячі, молодіжні організації або об'єднання пенсіонерів), статевими (жіночі організації), релігійними (церковні общини) потребами і інтересами, або людей, що мають спільне походження, мову і культуру (національно-культурні об'єднання).

За підрахунками деяких фахівців в Україні існує приблизно 5 тис. асоціацій, спілок, фондів, благодійних організацій і т. ін. Більше 130 з них зареєстрували в Міністерстві юстиції свої статuti як загальноукраїнські організації.

Існують міжнародні громадські організації і рухи, які мають свої відділення в Україні. Серед них такі організації, як Всесвітній рух прибічників миру, екологічна організація "Грінпіс", правозахисна організація "Міжнародна амністія" і багато інших.

Законодавство демократичних країн визнає право громадських організацій на проведення політичних акцій (зібрань, мітингів, пікетів, демонстрацій, страйків) і визначає порядок їх організації і проведення.

Політизація громадської організації може відбутися тоді, коли її члени не мають можливості політичної дії, відповідної до своїх переконань, в межах політичних партій. Саме так сталося з Спілкою письменників України, яка у 1989 - 1990 роках перетворилася з творчої організації в організацію політичної боротьби.

Громадські організації не відділені пріоритетно від політичних партій. Інколи вони з громадських об'єднань і рухів, діяльність яких спрямована на вирішення суспільно значущої проблеми, перетворюються у політичні партії. Так сталося з організаціями, що опікувалися проблемою захисту навколишнього середовища. У багатьох європейських країнах вони перетворилися на партії "зелених", інколи дуже впливові, як, наприклад, у сучасній Німеччині.

Але громадським організаціям зовсім не обов'язково перетворюватися у політичні партії, щоб впливати на політику держави. Тим більше, що політична діяльність не є їх призначенням. Вони мають можливість впливати на політику через підвищення організованості громадянського суспільства, його загальної і політичної культури.

Різні просвітницькі, культурницькі, гуманітарні і правозахисні організації, що прийнято об'єднувати у так званий "третій сектор" (неекономічний і неполітичний) суспільства, своєю діяльністю нагадують людям, що суспільне життя не можна вимірювати лише економічною ефективністю і політичною доцільністю, а що існують такі цінності, як людська гідність і свобода, праця, сім'я, здоров'я, культура, творчість, природа.

Сучасне суспільство складається з багатьох верств і груп людей, яких об'єднують спільні інтереси. Якщо задоволення цих інтересів залежить від держави та інших політичних інститутів, то на ґрунті спільності

Група інтересів – група людей, пов'язаних спільними інтересами, що об'єднуються для дій, спрямованих на їх задоволення через вплив на органи влади і політику.

Лобізм (лобіювання) – політика здійснення групами інтересів впливу на прийняття рішень органами державної влади.

інтересів може утворитися *група інтересів*. Таким чином, *групу інтересів можна визначити як групу людей, пов'язаних спільними інтересами, що об'єднуються для дій, спрямованих на їх задоволення через вплив на органи влади і політику.*

Найбільш відомими прикладами груп інтересів є організації роботодавців, профспілки, об'єднання підприємців, які забезпечують захист своїх економічних інтересів через вплив на парламент і уряд країни. Головними функціями груп інтересів є: - **артикуляція** (тобто формулювання, вираження) інтересів; - **інформування** влади про стан певної проблеми суспільного життя; - формування засобу вирішення цієї проблеми і експертів, які пропонуються владі.

Для демократичної, правової держави в діяльності груп інтересів головне, щоб вона була відкритою для громадськості і використовувала лише законні засоби.

В сучасних демократичних державах існують різні моделі діяльності груп інтересів, їх взаємодії між собою і з державою. В таких країнах, як Австрія, Швеція, Норвегія, Швейцарія, де сповідується політика “соціального партнерства”, при уряді діють ради, що об'єднують профспілки і організації підприємців, з якими уряд обов'язково узгоджує свою економічну і соціальну політику. У Німеччині, Бельгії, Данії, Фінляндії, Голландії такі ради проводяться головним чином при виникненні кризових ситуацій і необхідності пошуку виходу з них. У Франції, Італії, Великобританії, США прийнята **лобістська модель - вільна конкуренція груп інтересів у їх змаганні за здобуття впливу на прийняття державних рішень.**

У США при Конгресі акредитовані тисячі лобістських груп, які захищають інтереси нафтових, газових,

металургійних, авіаційних, фармацевтичних і інших компаній і корпорацій, але роблять це згідно з діючим законодавством. Відсутність такого законодавства в нашій країні призводить до того, що лобіювання інтересів може здійснюватися з застосуванням незаконних засобів (хабарництво, нелегальна фінансова підтримка політичних об'єднань, збирання компрометуючих матеріалів на політиків і державних діячів).

Для громадянського суспільства діяльність груп інтересів означає підвищення оперативності і компетентності політичного керівництва країни, яке швидше і більш глибоко усвідомлює суспільні проблеми. Діяльність громадських організацій і груп інтересів є одним з засобів боротьби з бюрократизацією політики.

Звичайним станом стосунків політичних партій між собою є змагання за владу, за можливість впливати на прийняття політичних рішень, за голоси виборців. Це, так би мовити, їх природній стан стосунків. Він обумовлений не просто особливостями партій і їх лідерів (хоча і це, безумовно, впливає на стосунки партій). Головне те, що партії виражають інтереси різних верств і прошарків суспільства.

В тих випадках, коли інтереси різних верств населення, що їх виражають політичні партії, не співпадають або є протилежними, суперництво і змагання політичних партій і різних груп суспільства можуть перерости в **політичний конфлікт**. *Політичний конфлікт - це зіткнення протилежних за своїми цілями, інтересами, цінностями політичних сил у боротьбі за владу, суспільний статус і матеріальні блага.*

Як свідчить історія людства, нема держав, в яких не виникали б політичні конфлікти. Для цього існують об'єктивні підстави, а саме: обмеженість матеріальних

і духовних благ, якими може розпоряджуватися держава, а також недосконалість соціально-політичної структури суспільства. Причинами конфліктів також бувають помилкові рішення органів державної влади.

Політичні конфлікти - в залежності від глибини, гостроти, обсягу, засобів врегулювання - можуть мати різний розвиток: одні йдуть шляхом боротьби до повної перемоги однієї з сторін конфлікту; другі - шляхом мирного врегулювання на основі узгодження інтересів, досягнення взаємопорозуміння і консенсусу на основі взаємних поступок.

Політичні конфлікти по своїх наслідках можуть бути **руйнівними і конструктивними**. Якщо конфлікт не вирішує проблему і не сприяє вдосконаленню суспільства, то він має *руйнівний* характер. Якщо конфлікт гостро ставить проблему і спонукає політичні сили до її вирішення, то він має *конструктивний* характер. Обов'язком керівників держави і провідних політичних діячів є запобігання виникненню руйнівних політичних конфліктів і боротьба з ними, а також своєчасне врегулювання конструктивних конфліктів.

Руйнівний характер частіш за все набувають ті конфлікти, які розвиваються стихійно. Ті конфлікти, які ставляться під контроль влади, де встановлюються певні норми взаємодії конфліктуючих сторін, стають керованими і такими, що легше піддаються врегулюванню.

Врегулювання політичного конфлікту може бути повним (коли зникає сама причина конфлікту), або частковим. Слід відзначити, що досягти повного, остаточного врегулювання конфлікту вдається дуже рідко. Частіше врегулювання буває частковим, тобто таким, що не виключає можливості появи в майбутньому нової конфліктної ситуації. Під час врегулювання конфліктів таку можливість слід перед-

бачати.

Для попередження виникнення конфліктів і мирного врегулювання тих, що з'явилися, дуже важливе значення має те, який стиль стосунків існує між партіями, громадськими організаціями, групами інтересів і органами державної влади: ставляться вони одне до одного з повагою чи ні? Як приймаються важливі політичні рішення, що зачіпають інтереси сотень тисяч а то й мільйонів людей: шляхом широкого публічного обговорення, з урахуванням думок партій, громадських організацій, груп інтересів чи закрито, келійно? Знаходиться політичний процес під контролем громадськості, чи він відданий в руки безконтрольної бюрократії?

На врегулювання політичних конфліктів дуже великий вплив здійснює політична культура суспільства. Якщо вона несе в собі дух безкомпромісної боротьби, сповідує принцип “хто не з нами – той проти нас”, тоді політичні конфлікти мають тенденцію до загострення і дуже важко піддаються врегулюванню.

Якщо політична культура суспільства містить в собі дух толерантності, терпимого ставлення до опонентів, опозиції, до людей, які відрізняються від нас своїми поглядами і переконаннями, тоді політичні конфлікти не набувають занадто гострих форм, не переходять до непримиримого протистояння протилежних сторін.

У політичних конфліктах виявляється зіткнення інтересів різних частин суспільства, але це частини *єдиного цілого*. Тому конфлікти частіш за все потребують не хірургічного, а терапевтичного втручання.

Політичні партії, громадські організації і групи інтересів – це важливі складові сучасного громадянського суспільства, що в різних формах і з застосуванням різних засобів здійснюють вплив на

державну політику, дозволяють самому широкому колу людей включитися до активного громадсько-політичного життя. Тільки живе, активне, насичене громадянсько-політичне життя здатне перетворити інститути сучасної демократії у форми існування і розвитку народу, формування демократичної політичної культури. Саме від цього значною мірою залежить майбутнє демократичних реформ в нашій країні і разом з цим майбутнє кожного з нас.

Розділ 8. Культура і демократія.

§ 1. Що таке політична культура?

Демократія як сукупність політичних інститутів і процедур, що забезпечують участь народу в управлінні державою, – це одночасно і проста і складна система. Вона є простою, тому що протягом століть людство накопичило величезний досвід утворення різноманітних інститутів і засобів вирішення суспільних проблем, прийняття і здійснення політичних рішень таким чином, щоб забезпечити урахування і задоволення інтересів більшості членів даного суспільства. Тому країна, яка стає на шлях розбудови сучасної демократії, має можливість взяти з цього досвіду те, що відповідає її потребам. Саме виходячи з такого уявлення, писалися демократичні конституції і вводилися інститути демократії (парламент, уряд, президент, розподіл влад, вибори, партії тощо) у деяких країнах Південної Америки та країнах Африки і Азії, що звільнилися від колоніального ярма.

Але виявилось, що в багатьох з них (хоча далеко не у всіх) демократичні інститути “не працюють”. За демократичним фасадом ховалися міжплемінні та міжкастові протиріччя, неприйняття ідеї рівності людей, розподіл посад, пільг і переваг за клановими (регіональними, етнічними, родинними) критеріями, традиційне обожнювання влади і властителів. Так стало ясно, що інститути демократії не можуть існувати і діяти у країні, населення якої не визнає норм і цінностей демократії, не дотримується у своїй поведінці демократичних настанов. Коротко кажучи, демократія не може існувати без демократів. Інститути демократії і демократичні процедури діють лише там,

Політична культура - це історично утворені, відносно стійкі політичні уявлення, оцінки та орієнтації, а також моделі і норми політичної поведінки.

Основні елементи політичної культури:

- ✓ *Політичні ідеї, знання, уявлення;*
- ✓ *Політичні переконання;*
- ✓ *Політичні цінності та традиції;*
- ✓ *Моделі та настанови політичної поведінки;*
- ✓ *Політичні символи.*

де є відповідна *політична культура*.

Політичну культуру можна визначити як історично утворені, відносно стійкі політичні уявлення, оцінки та орієнтації, а також моделі і норми політичної поведінки.

Політична культура є часткою політичної і культурної систем суспільства. Вона виникає на перетині цих двох систем і тому несе в собі риси і однієї і другої. Через неї культура суспільства впливає на політику, а політика здійснює зворотній вплив на культуру.

Елементами політичної культури є:

- ***політичні ідеї, знання, уявлення***, тобто образи політичних явищ, які виникають у свідомості людини як на підставі власного досвіду, так і завдяки засвоєнню досвіду інших людей;
- ***політичні переконання***, які представляють собою усвідомлені потреби особи, що спонукають її до певних дій;
- ***політичні цінності та традиції*** – політичні, моральні, правові принципи, норми й ідеали політичного життя, що утворюють шкалу для оцінювання політичних явищ і мають значення для людини;
- ***моделі та настанови політичної поведінки***, що визначають форми поведінки і схильність людини до типових форм активності в певних ситуаціях;
- ***політичні символи***, які є знаками, що встановлюють символічний зв'язок людини з її політичною групою або владою.

Політична культура поєднує політичну свідомість і політичну поведінку в їх сталих, типових формах. У політичній культурі політичне життя відображається не тільки в його реальних формах, але й у формах ідеальних. Політична культура даного суспільства не тільки свідчить про те, *яким є* політичне життя, але й про те, *яким воно повинно бути*. Цей ідеалізований образ

політичного життя може бути раціонально обґрунтованим і виступати як *суспільно-політичний ідеал*, якого суспільство прагне досягнути шляхом здійснення певних програм, дій. Але інколи цей ідеалізований образ виступає як *політичний міф*.

Політичний міф – це колективні уявлення про політичні події минулого, сучасності та майбутнього, основою яких є віра. Міф пропонує суспільству такий образ його буття, в якому всі суттєві проблеми людського існування знаходять просте й остаточне вирішення. Комуністичний міф обіцяв побудувати суспільство, де кожний буде отримувати відповідно до його потребам. Фашистський міф обіцяв німцям світове панування. Запорукою здійснення міфологічних обіцянок стає яка-небудь виняткова сила. Це може бути світовий “клас-гегемон” (для комунізму), “вища раса” (для фашизму), і обов’язково вождь, провідник, який єдиний знає дорогу у те чудове майбутнє. І тому йому слід сліпо і самовіддано підкорятися.

Особливо складною є політична культура суспільства в цілому. Вона закріплює норми, стереотипи, навички поведінки в спеціалізованій політичній мові (у відповідних термінах, символах, гаслах) і надає особливої ваги атрибутам державності (прапора, гербу, гімну). Політична культура спрямована на інтеграцію суспільства, забезпечення стабільності стосунків між державною владою і громадянами.

Політична культура у політичному житті суспільства виконує важливі функції, а саме: **ідентифікації**, тобто самоототожнення людини з певною суспільною групою, цінності й інтереси якої вона поділяє і готова захищати; **орієнтації**, тобто задоволення прагнення людини розуміти власні можливості в даній політичній системі; **адаптації**, тобто пристосування людини до мінливих політичних обставин; **соціалізації**, тоб-

Політичний міф – це колективні уявлення про політичні події минулого, сучасності та майбутнього, основою яких є віра.

Політичний символ – це знак (прапор, герб, гімн, історичні пам’ятки і свята), що встановлює зв’язок між людиною і владою.

Стереотип – це застигле, стійке, спрощене уявлення про що-небудь, яке передається індивіду через освіту і культуру.

Основні функції політичної культури:

- ✓ ідентифікація;
- ✓ орієнтація;
- ✓ адаптація;
- ✓ соціалізація;
- ✓ інтеграція;
- ✓ комунікація.

то здобуття людиною певних навичок і знань, що надають їй можливості реалізувати свої громадянські права та політичні інтереси; **інтеграції**, тобто співіснування різних груп у політичній системі, збереження цілісності держави; **комунікації**, тобто забезпечення можливості взаємодії всіх інститутів влади, усіх учасників політичного життя за рахунок використання загальноновизнаних термінів, стереотипів, символів та інших засобів спілкування.

У кожній державі існує своя власна політична культура, зі своїми традиціями, нормами поведінки, символами, пантеоном героїв, зі своїми ідеалами і міфами. Але, не зважаючи на це, у політичних культур різних країн спостерігаються спільні риси. Узагальнюючи ці спільні риси, учені визначають існування певних **типів політичної культури**. Найбільш відому типологію політичних культур запропонували американські учені Г. Алмонд і С. Верба. З їх точки зору, можна виділити три типи політичної культури: *патріархальний, підданський і активістський*.

Патріархальному типу політичної культури властиве те, що тут людина усвідомлює себе членом суспільної групи, а не громадянином держави. До державної влади вона ставиться з байдужістю або негативно. Відсутній інтерес до політики і бажання приймати в ній участь.

Для **підданського типу політичної культури** характерним є те, що тут люди вже усвідомлюють себе членами політичної спільноти, але розглядають себе лише як підданих, що підкоряються владі. Відсутній інтерес до політики, до влади ставляться пасивно.

Активістський тип політичної культури відрізняється значним інтересом громадян до політики, активним ставленням до влади, готовністю брати особисту участь у політичному житті.

Звичайно, політична культура того чи іншого суспільства не зводиться до будь-якого з вищезазначених типів. Вона несе в собі риси різних типів політичної культури, але риси одного з них завжди переважають. При цьому слід відзначити, що різні види політичних режимів підтримують або культивують певні типи політичної культури.

Так, авторитарні режими підтримують патріархально-підданський тип політичної культури. Їх влаштовує політична пасивність громадян, відсторонення людей від політичного життя.

Тоталітарні режими культивують активно-підданське ставлення до влади. Вони намагаються прищепити суспільній свідомості культ вождів, затьмарити її різного роду політичними міфами і виховати у людини сприйняття себе самої як гвинтика державної машини.

Демократичні політичні режими спираються на громадянський тип політичної культури, який поєднує риси патріархального, підданського і активістського типів. Політична культура сучасної демократії поєднує ідеологічний і культурний плюралізм (множинність) цінностей, настанов, переконань, зразків поведінки з єдністю. Ця єдність спирається на толерантне ставлення до тих, хто відрізняється від нас своїми поглядами і поведінкою; вона ґрунтується на повазі до людської гідності, на визнанні прав і свобод особистості, а своєю основою має рівність людей перед законом.

Політична культура сучасної представницької демократії відрізняється від політичної культури старожитньої безпосередньої демократії. Безпосередня демократія була, як показано у Розділі 1, обмеженою, **етнічною**. Демократичні інститути і закони не розповсюджували свою дію на людей, що не були за своїм походженням, мовою, культурою греками або римлянами. Старожитні греки і римляни розглядали інші

Типи політичної культури:

- ✓ *патріархальний;*
- ✓ *підданський;*
- ✓ *активістський.*

народи як варварів або взагалі рабів. І відповідно до них ставилися. Тому у них демократія для греків або римлян поєднувалася з колонізацією і наверненням у рабство інших народів. Це, до речі, як свідчить історія, закінчилося тим, що були втрачені демократичні установи і для самих греків і римлян.

Політична культура сучасної представницької демократії, на відміну від старожитньої безпосередньої демократії, не є *етнічною*, вона є *національною*. Слово “нація” латинське за походженням. У Давньому Римі цим словом називали чужинців, які не були громадянами Риму, походили з певного регіону і, частіш за все, були об’єднані кровними зв’язками. В такому значенні (група людей, що мають спільне походження з якогонебудь регіону) це слово використовувалося протягом усього середньовіччя. Лише у XVII-XVIII століттях, коли розпочинається формування представницьких демократій, цим словом починають визначати народ, який з підданих монархів перетворюється у громадян. Уже в “Енциклопедії” французького просвітителя Д. Дідро це слово подається з новим, *політичним значенням* як визначення людей, *що живуть на певній території й управляються одним урядом*.

У сучасній демократії, на відміну від старожитньої, державний народ є не етнічною, а, перш за все, політичною спільнотою, чия єдність виходить з його власного бажання бути разом, бути єдиним цілим і бути саме тим, чим він прагне бути. Видатний французький історик Ернест Ренан в есе “Що таке нація?” відзначав, що “нація є тим, чим хоче бути”, і це не одноразове бажання, а “плебісцит, що відбувається кожного дня”, тобто це бажання, яке багато разів було підтверджено.

Нації розрізняють за такими ознаками, як *спільність етнічного походження, історії, мови, культури, економічного життя, території* тощо. Самі себе нації

відрізняють від інших націй і народів *тоді, коли виявляють прагнення до самостійного політичного життя*. Саме ця ознака є головною для нації як політичної спільноти. Інші ознаки мають відносно, допоміжне значення.

Моноетнічними (тобто спільними за етнічним походженням населення) серед сучасних національних держав, за оцінками фахівців, можуть вважатися не більше 10% країн. Переважна більшість держав поліетнічні за складом свого населення. Серед 43 європейських країн у 11 використовують дві й більше офіційні мови, це явище властиве 7 азіатським країнам і майже всім (з 54) африканським країнам. Не менш поширеним є таке явище, коли одна мова є офіційною (державною) для кількох країн. Зокрема це стосується англійської, арабської, іспанської, португальської, французької, німецької мов. Культура (особливо у таких її проявах, як наука, техніка, музика, живопис, кіно, побутова культура тощо) так само, як і економіка, підпадає під дію процесів глобалізації, перетинає національні кордони. Тому сьогодні, ще більш ніж за часів Дідро, *головною ознакою нації виступає те, що вона є політичною спільнотою людей*.

Відчуття спільності, єдності великої кількості людей не може бути сконцентрованим лише на державі, інших політичних інститутах і відносинах. Це відчуття повинно підживлюватися певним *образом нації*, з яким себе може ототожнювати кожна людина. Цей образ створює нова національна історія, яка дуже часто не співпадає з історією якого-небудь з етносів, що становить складову частину нації. Ця національна історія складає свій перелік визначних історичних подій, місць, де вони відбувалися, свій пантеон національних героїв, перелік історичних святинь. У створення такого образу свій внесок робить національна література, яка в цей період

Нація – політична спільнота людей, яка має (або прагне мати) власну державу, об'єднана територією, економічним життям, культурою, історією, літературною мовою (мовами), спільним походженням.

виникає разом з літературною мовою - свідомою переробкою діалектів, на яких розмовляли різні групи певного народу.

У сучасних демократичних державах *національність* означає статус людини як громадянина певної держави. Це означає, що людина має ті права і обов'язки громадянина, які гарантовані Конституцією і законодавством країни. Але демократична політична культура передбачає активне ставлення громадянина до держави і політичного життя, ставлення, яке ґрунтується на власних політичних переконаннях і настановах громадянина. Для того щоб політична активність сотень тисяч або й мільйонів громадян, мала спільний вектор або спільну мету, той образ політичної нації, який існує в демократичних країнах, повинен бути багатовимірним і багатоскладовим, щоб кожний з громадян міг мати можливість побачити в ньому такі риси, які поєднують його з іншими громадянами.

Демократична політична культура не падає з неба і не може бути встановлена законом парламенту або указом Президента. Вона випрацьовується у взаємодії громадянського суспільства і держави. Цей процес потребує певного часу, особливо коли мова йде про новопосталі незалежні держави. Саме такий процес відбувається у нашій країні, і ми наведемо декілька прикладів для його ілюстрації.

Одним з показників політичної культури є орієнтації громадян під час виборчих кампаній. У розвинутих демократичних країнах громадяни у своєму виборі орієнтуються на політичні партії і програми. У нас серед виборців поки що переважає орієнтація на особи політичних лідерів. Напередодні парламентських виборів 1994 року, за даними соціологічних досліджень київських учених, за незалежного кандидата були готові голосувати 28% виборців, у той час як за представника

партії лише 21%.

Цікаві дані були отримані стосовно оцінки опитуваними єдності народу нашої країни. В загальноукраїнських опитуваннях 1997 і 1998 років лише 6,3% і 6% опитуваних були згодні з твердженням, що “народ єдиний”; навпаки, 74,7% і 73,8% вважали, що “єдності нема, кожний сам по собі”. Лише близько 30% опитуваних у 1998 році відчували себе громадянами України, і трохи більше 7% ще продовжували відчувати себе громадянами СРСР – держави, якої вже 7 років не існувало. І все ж, незважаючи на ці труднощі утвердження у суспільній свідомості демократичних орієнтацій, протягом 1994 – 1998 років, як свідчать дані соціологічних досліджень, від 59 до 50% опитуваних мали надію, що Україна стане демократичною країною. Це і є той духовний, культурний ресурс, який потрібно нарощувати і який дає нам шанс розбудувати в нашій країні демократичне суспільство.

§ 2. Засоби масової інформації у демократичному суспільстві.

Політика – це управління суспільством, і тому вона не може обходитися без використання зв'язку, того чи іншого засобу передачі і збереження інформації. Як тільки з'являються держави - виникає потреба збереження інформації більш надійним засобом, ніж людська пам'ять. Люди створюють письмо, з допомогою якого записують історію подій у своїй країні, записують закони, що діють у державі. На державній службі з'являються писарчуки і гінці, які збирають, зберігають і передають інформацію. З висоти сьогодення все це виглядає примітивним і наївним, але й сучасна держава не може обійтися без відповідних служб передавання і збереження інформації, хоча, зрозуміло, технічно вони

Засоби масової інформації - це інститути, що існують для відкритого, публічного передавання різних відомостей будь-яким особам з допомогою спеціального технічного обладнання.

Характерні риси ЗМІ:

- ✓ *публічність;*
- ✓ *розділена у просторі та часі взаємодія партнерів по комунікації;*
- ✓ *спрямованість передачі інформації в одному напрямку – від виробника до споживача;*
- ✓ *непостійний і розпорошений склад аудиторії споживачів інформації.*

обладнанні і організовані зовсім по-іншому.

Цей невеличкий історичний екскурс знадобився нам для того, щоб відтінити важливу особливість засобів масової інформації у демократичному суспільстві. Вона полягає в тому, що тут уперше з'являються інформаційні служби та інформаційна мережа, які належать не тільки державі, а й громадянському суспільству. Інформаційний простір, який раніше використовувала і контролювала лише держава, тепер стає **публічним**, адресованим широкому колу споживачів. Якщо раніше інформація передавалася від одного державного чиновника до другого і була призначена лише для службового використання, то з появою демократії громадянське суспільство заявляє про своє право знати все, що стосується державних справ і вільно, публічно висловлювати відносно них свою думку.

Про появу засобів масової інформації (ЗМІ) можна говорити тоді, коли у громадянського суспільства з'являється технічна, економічна і політична можливість публічно висловлювати свою думку. Технічно це було забезпечено винаходом друкарського верстата, економічно - появою його у приватній власності, політично – тоді, коли громадянське суспільство відвойовує собі у монархій право на свободу слова. Це сталося в Європі в епоху буржуазних революцій і тоді ж з'являється визначення преси як “четвертої влади”, що існує поряд з законодавчою, виконавчою і судовою.

З тих часів технічні можливості ЗМІ незмірно зросли (див.: “Кілька дат з історії засобів комунікації”). Тепер в їх розпорядженні не лише друкарський верстат, але й радіо, телефон, телебачення, супутникові й кабельні системи передавання інформації, різні системи мобільного зв'язку і павутини Інтернету, що охопили весь світ. Незмірно зросли вплив ЗМІ на суспільство і те значення, яке вони мають для його життя. Що ж таке

ЗМІ сьогодні і які риси їм притаманні?

Засоби масової інформації можна визначити як інститути, що існують для відкритого, публічного передавання різних відомостей будь-яким особам з допомогою спеціального технічного обладнання.

До рис ЗМІ можна віднести такі:

- ⇒ публічність, тобто необмежене коло споживачів інформації;
- ⇒ розділена у просторі та часі взаємодія партнерів по комунікації;
- ⇒ спрямованість передачі інформації в одному напрямку – від виробника до споживача, неможливість зміни цього напрямку;
- ⇒ непостійний і розпорошений склад аудиторії споживачів інформації.

Сучасні ЗМІ набули величезної сили і впливу, оскільки саме вони фактично формують образ і сприйняття того світу, в якому ми живемо. Чотири агентства преси – Франс Прес, Рейтер і два американські - Асошіейтед Прес і Юнайтед Прес Інтернешнл – збирають, обробляють і поширюють 80 відсотків інформації, призначеної для читачів газет у всьому світі. За оцінками фахівців, майже 90% центрів виробництва і розповсюдження інформації в мережі Інтернет знаходяться у США.

Учені вважають, що людство вступає в еру інформаційного суспільства, де влада знань та інформації стає головною силою в управлінні суспільством. Саме їй поступаються традиційні засоби здійснення влади – гроші і державний примус. Але й сьогодні ЗМІ відіграють дуже важливу роль у політичному житті суспільства. **Які функції** вони виконують?

Збирання і розповсюдження інформації. Саме завдяки ЗМІ громадяни дізнаються про діяльність Президента, уряду, парламенту, політичних партій, про найважли-

Кілька дат з історії засобів комунікації:

- ✓ 868 – в Китаї видана перша з відомих нам книг.
- ✓ 1454 - Гутенберг надрукував у Майнці першу Біблію.
- ✓ 1631 – народження “Газети” Теофраста Ренодота.
- ✓ 1790 - Клод Шанп створив повітряний телеграф.
- ✓ 1826 - створені перші фотографії Нісефора Ньєпса.
- ✓ 1837 – винайдення Семюелом Морзе електричного телеграфу.
- ✓ 1845 - удосконалення ротатора.
- ✓ 1876 - Олександр Белл запатентував телефон.

Основні функції ЗМІ:

- ✓ *Збирання і розповсюдження інформації;*
- ✓ *Вираження громадської думки;*
- ✓ *Контроль за діяльністю органів влади і самих ЗМІ;*
- ✓ *Освіта і політична соціалізація особистості;*
- ✓ *Мобілізаційна функція;*
- ✓ *Інноваційна функція.*

віші політичні події як у своїй власній країні, так і за кордоном. На основі цієї інформації формується громадська думка про діяльність політичних інститутів, державних і політичних діячів.

Вираження громадської думки. ЗМІ забезпечують можливість представникам різних суспільних груп публічно висловлювати свої думки, чітко формулювати і представляти громадській думці свої інтереси, шукати і об'єднувати однодумців. Доступ до ЗМІ – необхідна умова існування впливової опозиції, особливо при агресивному ставленні до неї з боку державних радіо і телебачення.

Контроль за діяльністю органів влади і самих ЗМІ. Контроль за діяльністю органів влади з боку ЗМІ особливо необхідний в умовах слабких контролюючих державних органів, дії яких майже завжди підпорядковані духу корпоративної солідарності. У демократичних країнах ЗМІ у здійсненні контролю спираються не лише на підтримку громадської думки, але й на закон, який надає можливість проводити журналістські розслідування. Іноді публікація цих розслідувань призводить до створення спеціальних слідчих комісій парламенту. Одним з найвідоміших прикладів такого перебігу подій – так званий Уотергейт у США, коли журналістське розслідування виявило незаконне прослуховування телефонних розмов суперників президента Картера активістами з його виборчого штабу. Внаслідок цього політичного скандалу Картер був змушений достроково залишити посаду президента США. Змагання різних органів ЗМІ між собою за читача (або глядача) об'єктивно змушує їх шукати таку інформацію, яка може викликати до себе значний громадський інтерес і розширити їх аудиторію. Нерідко це змагання штовхає на шлях пошуків дешевих сенсацій, скандалів, спроб влізти у приватне життя відомих у країні людей.

Проти цих “тіньових сторін” діяльності ЗМІ не існує кращого засобу боротьби, ніж серйозна критика з боку колег-журналістів і громадської думки.

Освіта і політична соціалізація особистості. Діяльність ЗМІ дає громадянам велику кількість не тільки інформації про політичні події, але й різного роду коментарі до цих подій політичних оглядачів, експертів, аналітиків, політичних і громадських діячів. Це дозволяє досить всебічно ознайомитися як з самою політичною проблемою, так і з можливими засобами її розв’язання, ставленням до неї різних політичних і суспільних груп. З часом це дає громадянину досить добрі політичні знання. Звичайно, ЗМІ – це не університет, вони не призначені для того, щоб давати систематичне знання. Для того, щоб досить всебічно ознайомитися з суттю проблеми, треба обов’язково брати інформацію з різних джерел (газет, радіо, телеканалів). Не слід сприймати на віру перше, що ви прочитали, почули або навіть побачили на телеекрані. Журналісти – це теж люди, вони можуть помилятися, бути пристрастними, упередженими або й просто лінивими і не завжди перевіряють інформацію, яку подають у статтях і репортажах. Для політичного розвитку особистості вміння самостійно аналізувати і оцінювати політичні події і факти має принципове значення. Якщо ви не вмієте самостійно збирати і оцінювати політичні факти, то ви легко можете перетворитися в об’єкт маніпуляцій вашою свідомістю з боку тих чи інших політичних сил.

Мобілізаційна функція ЗМІ. ЗМІ є частиною політичної системи суспільства. ЗМІ тим чи іншим чином залучені до політичних процесів, які у ньому відбуваються. У них (точніше кажучи, у власників ЗМІ) є власні політичні інтереси і бажання їх реалізувати або захистити. Тому ЗМІ прямо або посередньо спонукають

Кілька дат з історії засобів комунікацій:

- ✓ 1878 - Томас Едісон створив перший апарат звукозапису.
- ✓ 1895 - Людовік і Август Люм’єри продемонстрували перший кінофільм у Парижі.
- ✓ 1896 - Марконі здійснює першу радіопередачу на відстань 3 км.
- ✓ 1907 - винайдення апарата для передавання фотозображень.
- ✓ 1927 - Володимир Зворикін винаходить процес електронного аналізу зображень – іконоскоп, який є прашуром сучасної відеокамери.
- ✓ 1928 – перша демонстрація телебачення в лабораторіях Белла в США.
- ✓ 1930 – удосконалення телексу.
- ✓ 1932 – створення Міжнародної спілки телекомунікацій.

Кілька дат з історії засобів комунікації:

- ✓ 1940 – поява магнітофонів з використанням плівки.
- ✓ 1945 – створення в Пенсільванському університеті першого комп'ютера “Еніак”.
- ✓ 1947 – винайдення транзисторів.
- ✓ 1959 – поява комп'ютерів другого покоління на транзисторах.
- ✓ 1964 – третє покоління комп'ютерів з використанням мікроелектронних складників.
- ✓ 1965 – запуск на орбіту першого геостационарного супутника системи Інтелсат “Ерліберд”.
- ✓ 1981 – компанія Ай-Бі-Ем випустила свій перший персональний комп'ютер.
- ✓ 1985 – поява компакт-дисків, розроблених у лабораторіях фірм Філіпс і Соні.

людей до певних політичних дій (або політичної бездіяльності) у своїх власних інтересах.

Інноваційна функція. ЗМІ є важливим чинником оновлення сучасної політики. Привертаючи увагу громадської думки і влади до певних проблем суспільно-політичного життя, багаторазово повертаючись до цих проблем, висвітлюючи негативні наслідки їх невирішеності, пропонуючи нові підходи до цих проблем, ЗМІ ініціюють появу нових політичних технологій і інститутів.

У переліку тих функцій ЗМІ, які ми тільки що розглянули, майже кожна свідчить, що цей могутній засіб збирання, збереження і передачі інформації може бути застосований як на користь демократії, так і проти неї. З одного боку, технічні можливості ЗМІ настільки великі, що дозволяють вирішувати проблеми, про розв'язання яких ще 20-30 років тому люди навіть і не мріяли. Вже зараз можливо таким чином організувати процес обговорення і прийняття важливих політичних рішень, в якому будуть брати безпосередню участь мільйони людей. “Теледемократія”, або “демократія участі”, тобто відродження народних зібрань, в яких з допомогою сучасних засобів телекомунікації беруть участь мільйони людей, про можливість появи якої почали писати деякі вчені у 60-70 роках ХХ століття, вже починає з'являтися в мережі Інтернету.

Разом з тим, не припиняються спроби можливості ЗМІ використати для маніпулювання свідомістю громадян.

Маніпулювання свідомістю – прихований вплив на політичну свідомість з метою формування певної політичної поведінки.

“Найбільш невинними”, так би мовити, прийомами маніпулювання свідомістю є утворення *іміджу* (від англ. image – образ, зображення), такого собі “макіяжу для політиків”, з допомогою якого намагаються підкресли-

ти (інколи – й намалювати) їх кращі риси і сховати ті риси, які можуть не сподобатися виборцеві. Але серед засобів маніпулювання свідомістю є й такі, за допомогою яких намагаються вплинути на підсвідомість людей, “відключити” їх розум від оцінювання явищ і прийняття рішень, перевести поведінку людей в автоматизовані дії, що підпорядковані програмі, яку складають без їх відома та не в їх інтересах.

Демократія не можлива без вільних, незалежних ЗМІ. Разом з тим, свобода і незалежність ЗМІ не повинні перетворюватися у їх свободу і незалежність від відповідальності перед громадянським суспільством. Інакше вони перетворюються в інструмент політичного впливу їх керівників і власників. Тому ЗМІ повинні знаходитися під тією чи іншою формою громадянського контролю.

§ 3. Тероризм – загроза демократії.

Демократія не можлива без громадянської політичної культури, без намагання вирішувати найболючіші проблеми з допомогою демократичних правил та процедур. Але в сучасному світі ми все частіше зустрічаємо прагнення окремих груп людей вирішувати суспільно-політичні проблеми з допомогою терору. Не рідко ці дії прикриваються гаслами боротьби за кращий суспільно-політичний лад, свободу, справедливість або політичну незалежність якого-небудь народу. Тому слід більш уважно придивитися до такого явища, як тероризм.

Слово “терор” походить від латинського *terror*, яке означає страх, жах. Коли терор використовують у політиці він стає засобом **тероризму** як політики залякування, придушування політичних супротивників насильницькими засобами. Це найбільш загальне визначен-

Маніпулювання свідомістю – це прихований вплив на політичну свідомість з метою формування певної політичної поведінки.

Імідж – уявлення про речі і людей, яке цілеспрямовано формується і тиражується ЗМІ.

Тероризм – це політика залякування, придушення політичних супротивників насильницькими засобами.

Різновиди терору:

1) індивідуальний терор – це акт насилля, спрямований на видалення з політичної арени певного державного або політичного діяча;

2) масовий терор – це акти насилля, які спрямовані проти великих груп людей.

ня тероризму, яке підказує в якому напрямку слід шукати його зміст та сучасні особливості. Можна виокремити три форми тероризму: 1) тероризм доби революцій і громадянських війн; 2) державний тероризм та 3) міжнародний тероризм. Ці форми тероризму використовують такі різновиди терору, як *індивідуальний* і *масовий* терор.

Історики підрахували, що у XVII столітті були здійснені 33 терористичні акти проти державних діячів; у XVIII столітті було здійснено вже 144 актів; у XIX столітті 22 державних діяча стали жертвами терористів. У XX столітті мішенню терористів стають 560 монархів, президентів та прем'єр-міністрів – майже втричі більше, ніж у три попередні століття.

Терористичні акти, про які ми зараз казали, мають ознаки *індивідуального терору*, тобто терористичних дій, спрямованих проти конкретних державних та політичних діячів. Але поряд з індивідуальним терором починає розгортатися і *масовий терор*, який спрямовується проти цілих груп людей. Як засіб політичної боротьби він був застосований у Великій французькій революції під час відсторонення від влади старих пануючих класів новими. У цій боротьбі революційний терор став відповіддю на контрреволюційний терор.

Якобінській уряд, після того як він зустрів збройний опір монархістів, які поряд з індивідуальними терористичними актами, спрямованими проти провідних діячів революції (вбивство Ж.-П. Марата 13 липня 1793 р. і інших ватажків революції), розв'язали масовий терор у Ліоні, Бордо, Тулоні (де монархісти тимчасово захопили владу) проти прибічників нової влади, вимушений був проголосити декрет про арешт “підозрілих” і спростити судочинство. Так почав розкручуватися махових репресій, де насилля породжувало нове насилля. Цей кривавий клубок втягнув життя тисяч лю-

дей.

За оцінками істориків жертвами якобінського терору стали 35-40 тисяч, і не менша кількість людей стали жертвами контрреволюційного терору.

Схожий перебіг подій ми потім зустрічаємо в історії багатьох революцій, зокрема і в історії Жовтневої революції 1917 року в Росії. Головними рисами терору революційної доби є те, що: 1) він з'являється як прояв внутрішньої запеклої політичної боротьби, в якій протилежні політичні сили переслідують свої цілі та обстоюють власні інтереси; 2) він розхитує правовий лад у суспільстві і знецінює людське життя; 3) терор підвищує значення у суспільно-політичному житті органів примусу і насилля, вносить в нього розбрат, страждання, бажання помсти і реваншу. Після таких жорстоких, кривавих революцій, повернення суспільства до нормального суспільно-політичного розвитку, до правопорядку і демократії потребує багато часу і зусиль, щоб залікувати нанесені рани.

XX століття в історії терору позначилося новими рисами. Перш за все, слід відзначити появу *державного тероризму*, як риси властивої тоталітарним (хоча не лише їм) режимам. Державний тероризм полягає в тому, що спеціалізовані органи держави (служба безпеки і поліція, судові органи, тюрми) стають не інструментами захисту громадян від злочинців, підтримання правопорядку та безпеки, а стають інструментами боротьби держави з власними громадянами, які не подобаються владі своїми політичними поглядами, своїм походженням, релігійними переконаннями тощо. Державний тероризм є політикою держави, яка може мати різні ступіні інтенсивності. Вона може бути політикою переслідування супротивників державної влади (або тих, кого держава вважає такими супротивниками), яка спрямована на придушення їх здатності чини-

Головні риси терору революційної доби:

- 1) він є проявом внутрішньої запеклої політичної боротьби, в якій протилежні політичні сили переслідують свої цілі та обстоюють власні інтереси;*
- 2) він розхитує правовий лад у суспільстві і знецінює людське життя;*
- 3) терор підвищує значення у суспільно-політичному житті органів примусу і насилля, вносить в нього розбрат, страждання, бажання помсти і реваншу.*

Державний тероризм – це такі дії органів державної влади, які спрямовані на здійснення політичних репресій по відношенню до певних груп власного народу (а також народів інших країн) за їх походження, мову, культуру, політичні погляди, релігійні переконання.

ти опір і повне підкорення державній владі. Але державний тероризм може бути діями, спрямованими на ліквідацію “ворогів” державної влади шляхом їх фізичного знищення (геноцид), або “витискування” певних груп населення за межі країни (так звані, “етнічні чистки”), шляхом відмови їм у громадянських правах і задоволенні їхніх законних інтересів та потреб, або ж і просто примусовою висилкою.

Державний тероризм досить складне і багатоаспектне явище. Але з ним сучасне міжнародне співтовариство навчилося боротися. Для цього існує міжнародне право, яке гарантує права і свободи людини, забороняє дискримінацію, рабство та примусову працю, тортури, жорстоке або принижуюче людську гідність поводження або покарання, забороняє висилати з країни громадян тощо. Міжнародне співтовариство переслідує злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищення, поневолення, заслання а також інші жорстокості, здійснені по відношенню до цивільного населення до або під час війни. Ті держави, які здійснюють такі дії, підлягають санкціям з боку міжнародного співтовариства. Так, Греція, в якій після військового перевороту 1969 р. розпочалися жорстокі переслідування політичних супротивників режиму “чорних полковників”, була виключена з Ради Європи.

ООН також застосовує економічні і політичні санкції проти держав, які переслідують власних громадян. У виняткових ситуаціях, коли такі переслідування набувають масовий і брутальний характер, Рада Безпеки ООН може послати військові миротворчі сили у відповідну країну для припинення репресій і терору.

Нарешті кінець ХХ і початок ХХІ століття принесли появу нової форми тероризму – сучасного міжнародного тероризму. Формальні ознаки міжнародного тероризму такі: 1) як терорист, так і його жертва можуть

бути громадянами одної або різних держав, але злочин здійснюється за межами цих держав; 2) терористичний акт спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом (напр., дипломати або співробітники міжнародних організацій); 3) підготовка до терористичного акту велася в одній країні, а здійснений він в іншій; 4) здійснивши терористичний акт в одній державі, терорист ховається в іншій і виникає питання про його видачу.

За цими формальними ознаками важливими для юридичного визначення тероризму криється зміна змісту сучасного тероризму – створення міжнародної мережі терористичних організацій, яка перетинає державні кордони і обплутала своє павутиною земну кулю. За оцінками експертів, які займаються вивченням тероризму, зараз у світі налічується біля 100 великих терористичних організацій, що підтримують між собою постійні контакти для підготовки терористичних актів, обміну інформацією та фінансовим забезпеченням злочинної діяльності. Ці терористичні організації існують у багатьох країнах світу і майже на всіх континентах.

Існує міжнародна фінансова мережа підтримки тероризму. У США лише у 1988 році були конфісковані банківські рахунки на суму більше 100 млн. доларів. Після терористичного акту 11 вересня 2001 року у США заморожені 77 банківських рахунків, які могли використовувати терористи. У ФРН у вересні-жовтні 2001 року були заморожені 200 рахунків на суму 5 млн. марок. Майже 200 арабських банків, розташованих у різних країнах, підозрюються в обслуговуванні терористичних організацій, але напевно, що криваві гроші терористів проходять не лише через їхні рахунки.

Між державним тероризмом і недержавним тероризмом існує певний взаємозв'язок. Як підкреслює український дослідник тероризму М. П. Требін: “Державний

Формальні ознаки міжнародного тероризму:

1) як терорист, так і його жертва можуть бути громадянами одної або різних держав, але злочин здійснюється за межами цих держав;

2) терористичний акт спрямований проти осіб, які користуються міжнародним захистом (напр., дипломати або співробітники міжнародних організацій);

3) підготовка до терористичного акту велася в одній країні, а здійснений він в іншій;

4) здійснивши терористичний акт в одній державі, терорист ховається в іншій і виникає питання про його видачу.

терор стимулює появу недержавного тероризму, роблячи неможливими інші методи боротьби з існуючим політичним режимом, але він же придушує всяку опозицію, нерідко повністю ліквідовуючи і опозиційні терористичні угруповання. Не в усіх випадках відповіддю на активність недержавного тероризму ставала відкрито терористична реакція уряду, так само як і саме звернення екстремістів до терористичної практики не завжди диктувалося реальною наявністю державного терору, хоча постійно цим мотивувалося” (Див.: Требин М.П. Тероризм в ХХІ веке. – Мн.: Харвест, 2003, с. 30).

Сучасний міжнародний тероризм стрімко збільшує обсяги своєї кривавої діяльності. За підрахунками фахівців з 1970 по 1980 рік у світі було здійснено 1814 терористичних актів, а вже в наступну п’ятирічку (з 1980 по 1986 рік) їх кількість подвоїлася. При цьому якщо у 1970-х роках 80% терористичних актів були спрямовані проти власності і 20% - проти людей, то у 1980-х 50% терактів здійснено проти власності, і 50% - проти людей. Різко зростає жорстокість цих кривавих злочинів, збільшується кількість їх жертв. Наведемо лише декілька прикладів.

У серпні 1999 року чеченські терористи здійснюють серію терористичних актів, організуючі підриви житлових будинків у Буйнакську, Москві і Волгодонську. Для того, щоб жертв було якомога більше вибухи проводять вночі або рано вранці, коли всі мешканці знаходяться вдома. Загибло 293 чоловіка, серед них старі, діти, жінки.

11 вересня 2001 року арабські терористи з “Аль Каїди” у США захопили чотири пасажирські літака, які використали як бомби, спрямувавши два з них на башти Всесвітнього торгового центру у Нью-Йорку, один – на Пентагон у Вашингтоні і ще один (який не долетів до

цілі) – на Білий дім. У Нью-Йорку внаслідок терактів загинули 2843 чоловіка, у Пентагоні - 188 чоловік, на літаку, який не долетів до Білого дому загинуло 38 пасажирів і 7 членів екіпажу. Чотири літака захопили 13 терористів, серед яких 5 раніше воювали у Чечні. 11 березня 2004 року у Мадриді пролунали 10 вибухів у ранкових електричках, в яких їхали на роботу іспанські робітники і службовці. Загинуло більше 200 чоловік, майже 1500 поранених.

На жаль, цей скорботний перелік здається не скінченним. Від рук терористів гинуть ні в чому не винні люди. Смерть чекає на них по дорозі на роботу і навчання, на базарі і у торговому центрі, в театрі і на дискотеці, на стадіоні і вдома, в мечеті і церкві. Жертвами терористів стають десятки, сотні, тисячі людей. А терористи прагнуть здобути зброю масового знищення і тоді жертви будуть налічуватися мільйонами.

Терористи демонструють, що людське життя для них нічого не варте, що для них не існує винних і невинних, що для досягнення своєї мети вони готові використовувати будь-які засоби. Вони привласнили право розпоряджатися життям і долею інших людей.

Тероризм зараз веде боротьбу проти людини і суспільства. Він намагається залякати людей, зламати їх волю, дезорганізувати їх життя і роботу суспільних інститутів, зруйнувати громадсько-політичний лад.

В залежності від проголошеної мети, яку переслідують сучасні терористи, вирізняють правий і лівий тероризм, націоналістичний, расистський і релігійний різновиди тероризму. Але слід наголосити, що **терор проти людини і суспільства не може бути виправданий будь-якою метою**. Терор для терористів сам стає головною метою їх діяльності.

Терорист є фанатиком, який готовий нав'язати суспільству те, чого він бажає, за будь яку ціну. Він не ви-

Міжнародний тероризм – це дії таємних організацій, що мають розгалужену мережу міжнародних зв'язків, які не визнають норм права й моралі і для досягнення власних політичних цілей використовують політичне насилля у вигляді терористичних актів з метою створення в суспільстві атмосфери страху та безнадії.

знає за людьми право мати свої переконання, право самим вирішувати свою долю, він нетерпимий. Толерантність, плюралізм, рішення суспільно-політичних проблем шляхом демократичного вибору для терористів є пустим звуком. **Тероризм і демократія не сумісні.** Сучасний тероризм – підступний ворог. Він робить свою чорну справу під покровом таємниці, для нього не існує ні правових, ні моральних норм. Для боротьби з міжнародним тероризмом потрібні об'єднані зусилля всіх членів міжнародного співтовариства. Але перш за все потрібно неприйняття кожним громадянином терору, відмова від будь-якої підтримки терористів, захист громадянської політичної культури як основи демократії.

Завершуючи наше перше знайомство з демократією, ми повертаємося до того, про що у нас весь час йшла мова: демократія – це такий політичний устрій суспільства, який існує лише тоді, коли все суспільство і кожний громадянин не чекають, що хтось буде вирішувати їх проблеми, а спільно знаходять їх розв’язання, не покладають усіх своїх надій на “добру” владу, а ретельно вибирають тих, кому вони її на певний час довіряють, і прискіпливо контролюють їх діяльність. Демократія – це не ідеальна форма правління, але єдина серед існуючих, яка надає можливість громадянам підкорятися лише тій владі і законам, на існування яких вони дали свою згоду, тримати свою долю у своїх власних руках.

Існування демократії потребує не лише певних політичних інститутів і правових норм. Однією з найважливіших умов існування демократії є громадянська політична культура – культура поваги гідності людини, толерантності, діалогу, співпраці, суспільної солідарності. В умовах дискримінації людей, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, релігійної і політичної нетерпимості, ігнорування правових і моральних норм, застосування насилля і терору як засобів досягнення політичних цілей ніяка демократія існувати не може.

Розділ 9. Додатки.

Додаток 1. Що таке демократія сьогодні?

Ми маємо можливість доповнити дані про розповсюдженість демократії у сучасному світі. Перш за все слід зауважити, що розповсюдження демократій не відбувається так, щоб вони з'явилися у нових країнах відразу у “готовому” вигляді. Ствердження демократії у політичному житті країн, які стають на шлях демократичного розвитку, відбувається поступово і рухається від недосконалих і неповних форм демократії до більш повних і розвинутих форм демократії. Інколи такий рух буває невдалим і країна повертається до недемократичних політичних режимів.

Організація Фрідом Хауз для оцінки міри демократичності країн щорічно виставляє рейтинги свободи за 7-бальною шкалою, де 1 - максимальне дотримання політичних прав (ПП) та громадянських свобод (ГС), 7 – їх мінімальна оцінка. Бали за дотримання ПП та ГС складаються та діляться на 2. Частка від ділення становить середній рейтинг, який визначає приналежність країни до однієї з трьох категорій – вільна, частково вільна, невільна. Країни, які належать до категорії вільних, мають середній рейтинг від 1 до 3; країни частково вільні мають середній рейтинг від 3 до 5,5; невільні країни мають рейтинг від 5,5 до 7.

Спираючись на дані щорічних рейтингів Фрідом Хауз, американський вчений Л. Даймонд наводить такі дані (див.: *Таблиця 1*) про загальну кількість демократій:

Таблиця 1. Загальна кількість демократичних країн.

Рік	Кількість демократій	Загальна кількість країн	% демократій
1974	39	142	27,5
1990	76	165	46, 1
1991	91	183	49, 7
1992	99	186	53, 2
1993	108	190	56, 8
1994	114	191	59, 7
1995	117	191	61, 3

Таким чином після 1990 року кількість демократій серед сучасних країн зросла з 76 до 117, а їх питома вага збільшилася з 46,1% до 61,3%. Якщо демократії розрізняти за критеріями Фрідом Хауз на повністю вільні (ліберальні демократії) і частково вільні (формальні демократії), то процес розповсюдження (див. *Таблиця 2*) демократії буде мати наступний вигляд:

Таблиця 2. Кількість різних типів демократій.

Рік	Ліберальні демократії	Формальні демократії	Недемократії	Загальна кількість країн
1972	42 (29, 0%)	36 (24, 8%)	67 (46, 2%)	145 (100%)
1980	52 (31, 9%)	52 (31, 9%)	59 (36, 2%)	163 (100%)
1985	56 (33, 5%)	56 (33, 5%)	55 (32, 9%)	167 (100%)
1991	76 (41, 5%)	65 (35, 5%)	42 (22, 9%)	183 (100%)
1992	75 (40, 3%)	73 (39, 2%)	38 (20, 4%)	186 (100%)
1993	72 (37,9 %)	63 (33, 2%)	55 (28, 9%)	190 (100%)
1994	76 (39, 8%)	61 (31, 9%)	54 (28, 3%)	191 (100%)
1995	76 (39, 8%)	62 (32, 5%)	53 (27, 7%)	191 (100%)

Якщо уважно проаналізувати ці дані, то ми побачимо, що з 1972 року кількість та питома вага недемократичних країн серед усіх країн світу скоротилася. Зросла чисельність демократичних країн, але серед них більше з'явилося неповних, формальних демократій, ніж повних, ліберальних демократій. Невпинний процес розповсюдження демократій у сучасному світі відбувається поступово, він знає свої підйоми та спади, але все ж таки рухається вперед. Встановлення та вкорінення демократії в тій або іншій країні перш за все залежить від громадян цієї країни, від їх підтримки демократичного правління, від їх готовності вирішувати усі проблеми свого суспільства лише з застосуванням демократичних засобів.

Додаток 2. Конституційна реформа в Україні та зміни у формі правління.

Конституція України 1996 р. встановила у нашій державі змішану або напівпрезидентську форму правління. У відповідності до такої форми правління Президент України обирається всенародним голосуванням і є одночасно головою держави і головою виконавчої влади.

Як голова держави Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції нашої держави, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). Як голова держави він: (1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку та правонаступництво держави; (2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище; (3) представляє державу у міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, проводить переговори і заключає міжнародні договори; (4) приймає рішення про визнання іноземних держав; (5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах та при міжнародних організаціях, приймає і відкликає вірчі грамоти дипломатичних представників іноземних держав; (6) призначає всеукраїнські референдуми; (7) припиняє повноваження Верховної Ради, якщо вона не може розпочати роботу і призначає позачергові вибори до Верховної ради; (8) підписує закони, прийняті Верховною Радою; (9) приймає рішення про

прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; (9) здійснює помилування тощо.

Разом з тим, Президент України є головою виконавчої влади. Як голова виконавчої влади він: (1) призначає за згодою Верховної Ради Прем'єр-міністра, припиняє його повноваження та приймає рішення про його відставку; (2) призначає за поданням Прем'єр-міністра членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади і голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їх повноваження на цих посадах; (3) призначає за згодою Верховної Ради на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади; (4) призначає половину складу Ради Національного банку України; (5) призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення; (6) призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення та радіомовлення України; (7) утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; (8) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; (9) очолює Раду національної безпеки та оборони України, здійснює керівництво у цих сферах; (10) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти нашої держави; (11)

утворює суди у визначеному законом порядку та призначає третину складу Конституційного Суду України; (12) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини тощо. Як голова держави і вищої виконавчої влади Президент України має право законодавчої ініціативи та право накладання вето на закони, прийняті Верховною Радою, які повертаються до неї для повторного розгляду.

Позиція президента у напівпрезидентській республіці достатньо складна: він одночасно має бути і *гравцем* на політичній сцені, тому що як голова виконавчої влади повинен діяти, і, як голова держави, *арбітром* у тих конфліктах, які виникають на ній виникають між урядом і парламентом, між різними політичними партіями та іншими силами.

Не менш складною є позиція уряду як вищого органу у системі органів виконавчої влади. Кабінет Міністрів знаходиться у подвійній залежності. Якщо його діяльність не вдовольняє президента або парламент, і один і другий мають можливість відправити уряд у відставку (ст. 106, п.9, ст.115, п.4). Це спричиняє нестабільність уряду, часту зміну його керівників і складу. Так, за 10 років, що Президентом України є Л.Д. Кучма, урядом керували 7 Прем'єр-міністрів (Масол В.А., Марчук Є.К., Лазаренко П.І., Пустовойтенко В.П., Ющенко В.А., Кінах А.К., Янукович В.Ф.). Крім того, Прем'єр-міністру як голові уряду не підпорядковані керівники важливих органів виконавчої влади (Антимонопольний комітет, Фонд державного майна, голови місцевих державних адміністрацій тощо), що теж ускладнює його діяльність.

Зрозуміло, що діяльність президента і уряду були б значно спрощені, якби їх політичний курс мав підтримку з боку якщо не всього парламенту, то хоча б його більшості. Але для цього потрібно, щоб в країні існували потужні політичні партії, які мають великий авторитет у суспільстві і підтримку з боку його значної частини. Як свідчить світова політична практика саме такі політичні партії висувують своїх членів на посаду президента і формують уряд країни. Наша країна на початку розбудови демократії, коли приймалася Конституція України (1996 р.), не мала таких політичних партій. Потрібен був час для їх формування.

Поступово політичні партії в Україні починали становитися провідною силою у парламенті. Про це свідчить збільшення кількості партійних депутатів і зменшення кількості безпартійних у депутатів у складі парламенту: якщо у складі Верховної Ради, обраної у 1994 р., налічувалося 227 позапартійних депутатів, то у складі Верховної Ради, яка була обрана у 1998 р., налічувався 101 позапартійний депутат, а у Верховній Раді, обраної у 2002 р., - 94 депутати. Політичні партії для виконання своїх політичних програм і тих зобов'язань, які вони взяли на себе перед виборцями під час виборчої кампанії, почали претендувати не лише на участь в законодавчій владі, але й на участь у вищій виконавчій владі – уряді.

В нашій країні таким чином назріла необхідність певної зміни форми правління, проведення перерозподілу владних повноважень, яку можна здійснити шляхом реформи конституції.

Перша спроба внести зміни у формі правління до Конституції України 1996 р. була зроблена шляхом проведення 16 квітня 2000 р. загальнонаціонального референдуму з питань конституційної реформи. Після референдуму почалася розробка проектів законів про внесення змін і доповнень до Конституції України. Президент України Л.Д. Кучма восени 2002 р. у своєму зверненні з нагоди Дня Незалежності України висловився за те, щоб конституційна реформа змінила президентсько-парламентську форму правління на парламентсько-президентську. Це означало, що повинен відбутися перерозподіл владних повноважень між парламентом, урядом і президентом. Представники різних політичних сил запропонували декілька проектів внесення змін до чинної Конституції України (проекти №7091, № 3207-1, №4105, №4180).

Ці законопроекти, попри відмінності, мають деякі спільні головні ідеї, до яких можна віднести такі: 1) скорочення повноважень президента як голови виконавчої влади і передача їх прем'єр-міністру; за президентом залишається виконання обов'язків голови держави; 2) підвищення значення парламенту у формуванні уряду, оскільки саме більшість депутатів парламенту буде висувати кандидатури на посаду Прем'єр-міністра і міністрів та затверджувати їх голосуванням на засіданні Верховної Ради; 3) підвищення значення партійних фракцій у парламенті, шляхом заборони переходу депутатів з однієї фракції до другої. Проекти №№ 4105 і 4180 також передбачають, як це властиво парламентським республікам, обрання президента парламентом.

Поки що Верховна Рада України не проголосувала жоден з запропонованих законопроектів і тому робити висновки щодо змін у формі правління в нашій країні ще передчасно. Але хотілося б сподіватися, що ці зміни більше наблизять владу до інтересів і потреб пересічних громадян, а її діяльність зроблять більш ефективною.

Додаток 3. Розвиток та можливі зміни у виборчій системі України.

Вибори до Верховної Ради України 2002 року проходили за тими ж правилами, як і вибори 1998 року. Напередодні виборів 2002 р. парламент зробив декілька спроб змінити виборче законодавство у напрямку розширення кількості депутатських мандатів, що розподіляються за правилами пропорційної системи. Але всі ці спроби були заблоковані президентським вето. Модифікації виборчого законодавства (спрощення процедури реєстрації списків політичних партій і кандидатів, більш точне регламентування проведення виборчої кампанії тощо) не змінили загальний змішаний характер виборчої системи і формули розподілу мандатів між партіями, вони також не торкнулися виборчих прав громадян.

У виборчий бюлетень для голосування по багатомандатному загальнонаціональному виборчому округу були внесені списки кандидатів, що були висунуті 11 блоками і 22 політичними партіями. Якщо порівняти з виборами 1998 р., то слід відзначити і зростання кількості учасників виборчої кампанії (з 30 до 33 списків), і зростання чисельності виборчих блоків

політичних партій (з 9 до 11). При цьому, якщо на виборах 1998 р. лише один виборчий блок подолав 4% бар'єр, то на виборах 2002 р. серед 6 переможців знаходяться 3 блоки політичних партій.

Підсумки парламентських виборів у багатомандатному виборчому окрузі представлені у наступній *Таблиці 1*.

Таблиця 1. Підсумки голосування у багатомандатному виборчому окрузі по спискам політичних партій і блоків у 2002 р.

Партія (виборчий блок)	% голосів, відданих за списки	Кіл-сть депутатських мандатів	% мандатів
Блок В. Ющенко "Наша Україна"	23,57	70	31,11
Комуністична партія України	19,98	59	26,22
Блок "За єдину Україну"	11,77	35	15,66
Блок Ю. Тимошенко	7,26	22	9,78
Соціалістична партія України	6,87	20	8,89
Соціал-демократична партія України (о)	6,27	19	8,44
Разом	75,72	225	100

За політичні партії і блоки, що пройшли до складу парламенту, проголосувало 75,72% виборців, усі інші партії і блоки отримали 18,12% голосів, 2,45% виборців проголосували проти всіх і 3,71% бюлетенів були визнані недійсними. Відбулося зменшення кількості голосів, відданих за політичні партії і блоки, які не змогли пройти до парламенту (у 1998 р. такі голоси склали 34,21%, а у 2002 р. - 18,12%).

Разом з тим, суперництво між політичними партіями проходило не лише на майданчику багатомандатного округу. Партії також змагалися за голоси виборців у 225 одномандатних виборчих округів.

В одномандатних виборчих округах, згідно з нашим законодавством, переможець визначається у відповідності з принципом відносної більшості. Однією з характерних рис такої системи голосування є велика диспропорційність розподілу голосів виборців, переважна більшість яких пропадає, а власник депутатського мандату користується підтримкою меншості виборців. Не становить винятку з цього правила і українська практика.

За даними Центрвиборчкома, на виборах 2002 р. за 225 мандатів вели боротьбу 3084 кандидати (у середньому 14 чоловік за один мандат). За нашими підрахунками, власника депутатського мандату на виборах 2002 р. підтримали у середньому 35,68% виборців округу, при цьому 64,32% виборців віддали свої голоси за інших кандидатів. Зведені дані про партійну належність депутатів, обраних у одномандатних округах ми представили у наступній *Таблиці 2*.

Таблиця 2. Партійна належність депутатів, обраних в одномандатних округах у 2002 р.

Партія/блок партій	Кіл-сть мандатів	% мандатів
Блок "За єдину Україну"	66	29,33
Блок В Ющенко "Наша Україна"	42	18,67
Комуністична партія України	6	2,67
Соціал-демократична партія України (о)	5	2,22
Блок "Демократична партія – Демократичний союз"	4	1,78
Блок "Єдність"	3	1,33
Соціалістична партія України	3	1,33
Партія національно-економічного розвитку України	1	0,44
Українська морська партія	1	0,44
Безпартійні	94	41,79
Разом	225	100

Підсумки парламентських виборів у одномандатних округах продемонстрували, що мажоритарна система відносної більшості сприяла тому,

що два найбільших виборчих блоки розділили між собою 48% депутатських мандатів і ще 42% отримали безпартійні депутати, за яких проголосували виборці, що орієнтуються на особисті якості і можливості претендентів на парламентські крісла. Загальна партійна структура парламенту з урахуванням результатів виборів у багатомандатному і одномандатних округах представлена у *Таблиці 3*.

Таблиця 3. Партійна структура парламенту України за результатами виборів 2002 р.

Партія (блок)	Кіл-сть мандатів	% мандатів
Блок В. Ющенко "Наша Україна"	112	24,9
Блок "За єдину Україну"	101	22,4
Комуністична партія України	65	14,4
Соціал-демократична партія України (о)	24	5,3
Соціалістична партія України	23	5,2
Блок Ю. Тимошенко	22	4,9
Інші партії	9	2
Безпартійні	94	20,9
Разом	450	100

Виборча система має значний вплив на формування складу парламенту як одного з вищих органів державної влади. Тому конституційна реформа форми правління в нашій державі, про яку у нас йшла мова у попередньому додатку 2, пов'язана зі змінами виборчого законодавства і встановленням нових правил обрання народних депутатів. Зараз у Верховній Раді знаходяться 4 законопроекти нового закону про вибори депутатів Верховної Ради, які зареєстровані під №№ 3425, 3425-1, 3425-2, 3425-3. Ці законопроекти

передбачають заміну діючої змішаної, мажоритарно-пропорційної виборчої системи.

Три перших законопроекти пропонують перейти до пропорційної системи, за якої право висування кандидатів у депутати парламенту будуть мати лише політичні партії або блоки політичних партій. Виборці будуть мати можливість вибору між списками кандидатів, висунутих політичними партіями. Партії можуть до складу своїх кандидатів включати також і безпартійних людей. Ці три проекти відрізняються між собою способом організації виборчих округів, а також розмірами виборчого бар'єру (4% або 5%), який повинна подолати партія, щоб отримати право приймати участь у розподілі депутатських мандатів.

Останній, четвертий законопроект пропонує змінити діючу змішану виборчу систему на мажоритарну систему відносної більшості, в якій право висування кандидатів належить політичним партіям.

Зараз ще не відомо яку саме модель виборчої системи затвердить парламент. Скоріш за все це буде пропорційна виборча система. Але вже зараз можна сказати, що кожний із запропонованих законопроектів нової виборчої системи спрямований на підвищення ролі політичних партій у виборчому процесі і у політичному житті країни взагалі.

Словник.

Абсолютна монархія – держава, в якій монарх має необмежену владу.

Авторитарний політичний режим – це режим, якому властива монополія на владу однієї особи, політичного угруповання або партії, які залишають людині і суспільству певну свободу в справах, що не мають відношення до політики. Авторитарним режимам властиві наступні риси: монополізація влади невеличкою купкою людей, що поставлена поза контролем суспільства; заборона політичної опозиції і конкуренції; опора правлячих кіл на збройні сили, які завжди можуть бути застосованими; обмеження свободи дії суспільства і громадян неполітичними сферами.

Активне виборче право – це право вибирати до складу органів державної влади.

Апартеїд – дискримінаційна політика “роздільного розвитку” расових груп населення.

Аристократія (в перекл. з давньогр. влада кращих) - в античному розумінні правління нечисленних, яке спирається на добру волю керованих, що визнають заслуги і достоїнства правителів, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних і дотримується законів.

Безпосередня демократія - це така форма організації суспільного життя, яка забезпечує участь кожного громадянина в управлінні державою через участь в місцевому самоврядування, народних зібраннях і референдумах.

Влада - це здатність і можливість чинити вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів: волі, авторитету, права, насильства.

Верховенство права – один з принципів правової держави, згідно з яким право визнається вищою владою в державі, якій підкоряються дії виконавчої, законодавчої і судової влад.

Вибори – це спосіб формування органів влади, тобто обрання громадянами осіб, що приймають головні рішення у сфері законодавчої, виконавчої і судової влади.

Виборчий бар'єр - це мінімальна кількість голосів виборців, яку потрібно отримати для того, щоб мати право на участь у пропорційному розподілі депутатських мандатів.

Виборча кампанія - це встановлений законом період, протягом якого державні органи, а також партії і організації здійснюють підготовку і проведення виборів; комплекс заходів, які здійснюють окремі партії або кандидати.

Виборча квота - кількість голосів, яка дає право на отримання депутатського мандата.

Виборча система – це сукупність правових норм і принципів, що визначають порядок організації і проведення виборів, а також способи підведення підсумків виборів.

Виборчі цензи - це обмеження прав виборців на основі різних ознак: статі, раси, релігійних переконань, майнового стану, часу проживання у виборчому окрузі, віку виборця.

Геноцид – знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками; найбільш тяжкий злочин проти людства.

Громадська організація - це добровільне об'єднання людей для задоволення їх спільних інтересів і потреб, що має відносно стабільну організаційну структуру, порядок вступу в організацію і виходу з неї.

Громадянські права і свободи - це закріплені у конституції і законах держави, а також у міжнародно-правових актах права і свободи громадянина, які визначають правовий статус людини і забезпечують задоволення нею своїх особистих інтересів.

Громадянське суспільство – це суспільство громадян, що мають невід’ємні права і свободи; це сукупність інститутів і відносин, які є наслідком діяльності громадян, спрямованої на задоволення їх інтересів і потреб; це політичний союз людей, які приймають участь у формуванні органів державної влади, впливають на визначення політики держави і здійснюють над нею контроль.

Група інтересів – група людей, пов’язаних спільними інтересами, що об’єднуються для дій, спрямованих на їх задоволення через вплив на органи влади і політику.

Демократія (загальне визначення) – одна з форм організації та управління суспільним і політичним життям, яка забезпечує участь народу в управлінні державою і вирішенні суспільних проблем.

Демократія (в античному розумінні) - правління багатьох, яке спирається на їх добру волю, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних, дотримується встановлених законів.

Демократичний політичний режим – це режим, в якому владу здійснюють представники громадян, обрані на періодичних і чесних виборах, де існують гарантовані конституцією права і свободи людини, де дії громадян і влади підпорядковані законам.

Держава – це така політична організація суспільства, яка має: власну територію з населенням; апарат публічної влади (різноманітні органи та установи держави); право встановлювати закони, які є обов’язковими для виконання на її території; монополію на застосування насилля; право збирати податки.

Державна влада - це політична влада, яка реалізується через державні органи за допомогою юридичних норм (конституції, законів, указів, постанов).

Державний тероризм – дії органів державної влади, які спрямовані на здійснення політичних репресій по відношенню до певних груп власного народу (а також народів інших країн) за їх походження, мову, культуру, політичні погляди, релігійні переконання.

Дискримінація – політика розрізнення, обмежень або переваг, заснована на будь-яких ознаках людини, результатом якої є ліквідація рівного використання прав людини і основних свобод для тієї чи іншої групи або окремих людей.

Електорат – коло осіб, які користуються виборчими правами в даній країні.

Етатизм – напрямок суспільно-політичної думки, що перебільшує значення і можливості впливу державної влади на розвиток суспільства, недооцінює значення ініціативи і самостійної діяльності громадян.

Засоби масової інформації - це інститути (преса, радіо, телебачення тощо), що існують для відкритого, публічного передавання різних відомостей будь-яким особам з допомогою спеціального технічного обладнання.

Імперія – державне утворення з сильною централізованою владою, яка з ядра імперії (країни-метрополії) розповсюджується на її периферію (колонії). Основні ознаки імперії: велика територія з поліетнічним населенням; нерівноправні відносини між центром і периферією; великі розбіжності в рівнях економічного розвитку складових частин і особливостей господарства; суттєва різниця історичних традицій, культури, мови, релігії народів, які входять до складу населення держави.

Імідж – уявлення про речі і людей, яке цілеспрямовано формується і тиражується ЗМІ.

Конституційне визнання прав і свобод людини - закріплення в конституціях сучасних демократичних країн переліку тих прав і свобод, які держава визнає, захищає та створює умови для їхнього здійснення.

Конфедерація – форма державного устрою, що основана на існуванні постійного союзу самостійних держав для досягнення конкретних спільних цілей.

Ксенофобія – страх стосунків з людьми, які належать до інших національних або етнічних груп.

Конституційна монархія – форма правління, в якій влада монарха обмежена конституцією.

Культурні права – права, що забезпечують можливості вільного духовного розвитку особистості і суспільства.

Легітимація – процедура громадського визнання і виправдання (схвалення) якої-небудь дії, діяча, події або факту.

Лобізм (лобіювання) – політика здійснення групами інтересів впливу на прийняття рішень органами державної влади.

Напівпрезидентська або змішана республіка – форма правління, що поєднує риси парламентської і президентської республік; її головна ознака – подвійна відповідальність уряду перед президентом і перед парламентом.

Мажоритарна виборча система – це система, в якій переможцем на виборах визнається той кандидат (або партія), який отримав підтримку абсолютної або відносної більшості виборців.

Маніпулювання свідомістю – прихований вплив на політичну свідомість з метою формування певної політичної поведінки.

Меншина - це чисельно менша частина населення країни, яка відрізняється національними, етнічними, расовими, релігійними, мовними, культурними ознаками тощо; виявляє почуття єдності між своїми членами; не має в державі домінуючого положення і потребує додаткового захисту.

Монархія (загальне визначення) – це така форма правління, в якій джерелом влади визнається монарх, що отримує її за спадкоємством, незалежно від виборців або представницьких органів влади.

Монархія (в античному розумінні) - правління одного, яке спирається на добру волю керованих, здійснюється з урахуванням справедливих інтересів багатих і бідних з дотриманням закону.

Нація – політична спільнота людей, яка має (або прагне мати) власну державу, об'єднана територією, економічним життям, культурою, історією, літературною мовою (мовами), спільним походженням.

Необмежені права людини – це конституційні права і свободи людини, які держава не може обмежити за будь-яких обставин.

Обмежені права людини – це конституційні права і свободи людини, які в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть зазнати з боку держави деяких обмежень можливостей їх використання із зазначенням строку дії цих обмежень.

Олігархія (в античному розумінні) - правління нечисленних, яке спирається на силу багатства, здійснюється в інтересах багатих і не рахується з законами.

Охлократія (в перекладі з давньогрец. влада натовпу) - правління багатьох, яке спирається на насильство, здійснюється тільки в інтересах бідних і не рахується з законами.

Партійна система – це сукупність усталених зв'язків і відносин різних партій між собою, а також відносин партій з державою і суспільством.

Парламентська республіка – форма правління, де уряд формується законодавчим органом і відповідальний перед ним; в парламентській республіці посада президента може існувати або не існувати, якщо така посада є, то президента, як правило, обирає парламент, він є головою держави, який виконує головним чином представницькі функції.

Плюралізм – визнання рівноправності існування множинності інтересів, ідеологій, партій, культурних цінностей.

Політична влада - вид соціальної влади, за допомогою якої реалізуються життєво важливі інтереси різних суспільних верств, класів, політичних партій, націй тощо.

Політична опозиція – це політична меншість, яка протистоїть політичній більшості, її політичному курсу, цілям і методам здійснення влади.

Політичний режим – це система методів і засобів здійснення політичної влади, форма взаємодії владних структур і населення, яка визначає якість політичного життя в країні.

Політична система – це система взаємовідносин державних і недержавних інститутів і організацій, які виконують політичні функції щодо захисту прав і інтересів громадян, узгодження і задоволення потреб і інтересів соціальних угруповань, спільнот, а також регулювання політичних відносин, що складаються між ними. Основними елементами політичної системи є: політичні інститути; політичні відносини; норми політичного життя; політична свідомість.

Права людини – це сукупність правових норм, що окреслюють простір вільної від втручання держави діяльності людей, а також розподіл прав і обов’язків між людиною та державою. В морально-політичному сенсі права людини означають визнання того, що кожна людська істота потребує поваги її людської гідності і має невід’ємні і невідчужувані права і свободи; в правовому сенсі права людини означають, що кожна людина має визначений правовий статус, тобто закріплений у нормах права (національного і міжнародного) перелік своїх прав і свобод та визначені обов’язки держави по їх дотриманню і захисту.

Правова держава - держава, в якій відносини громадян і держави врегульовані нормами права і дії органів державної влади підкоряються нормам права.

Президентська республіка – це така форма правління, в якій президент обирається народом або колегією виборців незалежно від парламенту і за конституцією є головою держави і уряду, верховним головнокомандувачем збройними силами.

Представницька демократія - форма організації суспільного життя, за якої народ делегує свою владу представникам, висунутим шляхом виборів, і наділяє їх повноваженнями приймати державні рішення.

Природні права – поняття класичної політичної думки, яким визначали права, що притаманні людській природі, які не подаровані державою або ще кимсь.

Політичні права і свободи – це такі права і свободи людини, які забезпечують їй можливість приймати участь в управлінні державою, впливати на внутрішню і зовнішню політику держави.

Пропорційна виборча система – це система, в якій виборці голосують за списки політичних партій або блоків; кількість мандатів, яку вони отримують, пропорційна кількості поданих за них голосів.

Політичний маркетинг – комплекс заходів у сфері дослідження політичного ринку, спрямований на вивчення поведінки виборців і вплив на них з метою задоволення власних політичних інтересів, зокрема, перемоги кандидатів на виборах.

Політична партія – це добровільна організація людей, що мають спільні ідеї (ідеологію) відносно мети і шляхів розвитку суспільства і держави; це організація, яка для реалізації своїх ідей веде боротьбу за завоювання і використання влади.

Політичний конфлікт - зіткнення протилежних за своїми цілями, інтересами, цінностями політичних сил у боротьбі за владу, суспільний статус і матеріальні блага.

Політична культура - це історично утворені, відносно стійкі політичні уявлення, оцінки та орієнтації, а також моделі і норми політичної поведінки. Основні елементи політичної культури: політичні ідеї, знання, уявлення; політичні переконання; політичні цінності та традиції; моделі та настанови політичної поведінки; політичні символи.

Політичний міф – це колективні уявлення про політичні події минулого, сучасності та майбутнього, основою яких є віра.

Політичний символ – це знак (прапор, герб, гімн, історичні пам'ятки і свята), що встановлює зв'язок між людиною і владою.

Расизм – реакційна політика розрізнення людства на «вищі» та «нижчі» раси; однією з крайніх форм расизму є нацизм.

Республіка - це така форма правління, в якій джерелом влади є народ, з вибору якого походять вищі державні органи.

Референдум - це всенародне волевиявлення (голосування або опит) з суспільно важливих проблем.

Розподіл державної влади – один з принципів правової держави, який передбачає розподіл державної влади між трьома незалежними гілками влади

(законодавчою, виконавчою, судовою), кожна з яких має визначене коло своїх виключних повноважень, може контролюватися іншими гілками влади і, в свою чергу, має право контролювати їх діяльність.

Суверенітет народу - це верховенство влади народу і можливість вирішувати життєво важливі для нього питання; визнання народу джерелом вищої політичної влади в державі.

Соціальна апатія – крайня форма соціальної пасивності, уникання будь-яких форм участі у політичному житті.

Соціальна держава – це держава, головними цілями якої є допомога нужденним, забезпечення мінімальної соціальної нерівності, захист від соціальних ризиків і сприяння зростанню добробуту людей.

Соціальна мобільність – це можливість для окремої людини пересуватися в соціальній структурі суспільства як по горизонталі, так і по вертикалі – підніматися з нижчого на вищий шаблі соціальної драбини.

Стереотип – це застигле, стійке, спрощене уявлення про що-небудь, яке передається індивіду через освіту і культуру.

Сучасний тероризм – дії таємних організацій, що мають розгалужену мережу міжнародних зв'язків, які не визнають норм права й моралі і для досягнення власних політичних цілей використовують політичне насилля у вигляді терористичних актів з метою створення в суспільстві атмосфери страху та безнадії.

Тиранія (деспотія) (в античному розумінні) - правління одного, яке спирається на насильство, ураховує інтереси правителя й ігнорує закони.

Тоталітарний політичний режим – це режим, при якому держава прагне повного, всеохоплюючого контролю над усіма сторонами життя суспільства і людини. Тоталітарним режимам властиві наступні риси: жорстко централізований державний апарат; культ керівників держави і обожнення їх політичного курсу; застосування масових репресій, знищення політичної опозиції; всеохоплююча система політичного стеження і доносів; перетворення людини у “гвинтик державної машини”.

Унітарні держави – це централізовані держави, в яких влада з одного державного центру безпосередньо розповсюджується на всю територію держави.

Форма державного устрою – це територіально-організаційна структура держави, яка відображає зв'язок центральних і місцевих державних органів, відносин окремих частин держави між собою і з державою в цілому.

Федеративні держави – це держави, утворені як об'єднання автономних структур (штатів, кантонів, республік, земель), які мають національні, соціально-економічні, територіально-історичні відмінності і державну самостійність, визнану загальнодержавною конституцією.

Форма правління - це формальне визначення джерела влади і способів організації дії органів державної влади.

Фракція - це угруповання всередині партії або парламенту, яке має свою ідейну й організаційну платформу.

Шовінізм – це політика возвеличення власної нації за рахунок приниження інших націй та народів.

Юридичний механізм захисту прав людини – це можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод, а також система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Розділ 1. Демократія: історія та сучасність.....	5
§ 1. Як виникла і розвивалася демократія.....	5
§ 2. Що таке демократія сьогодні?.....	12
Розділ 2. Громадянське суспільство і правова держава.....	17
§ 1. Що таке громадянське суспільство?.....	17
§ 2. Правова держава.....	25
Розділ 3. Держава і влада.....	30
§ 1. Державна влада: форми державного устрою і форми правління.....	30
§ 2. Держава і політична система. Політичні режими.....	39
§ 3. Конституційні основи демократії в Україні.....	45
Розділ 4. Права людини – основа сучасної демократії.....	48
§ 1. Як народжувались права людини.....	48
§ 2. Громадянські та політичні права.....	56
§ 3. Економічні, соціальні та культурні права.....	60
§ 4. Індивідуальні та групові права. Права меншин.....	63
§ 5. Права та свободи людини і громадянина в Конституції України.....	66
Розділ 5. Як захистити свої права.....	70
§ 1. Хто і як захищає права людини відповідно до Конституції України?.....	70
§ 2. Міжнародне співтовариство на захисті прав людини.....	75
§ 3. Система захисту прав людини ООН.....	78
§ 4. Система захисту прав людини Ради Європи.....	83
Розділ 6. Вибори як засіб життя демократії.....	91
§ 1. Що таке вибори.....	91
§ 2. Ми вибираємо, нас обирають... або виборчі права громадян.....	99

§ 3. Виборча система України.....	105
Розділ 7. Партії і громадські організації.....	113
§ 1. Партії і партійна система суспільства.....	113
§ 2. Громадські організації і групи інтересів у демократичному суспільстві.....	120
Розділ 8. Культура і демократія.....	127
§ 1. Що таке політична культура?.....	127
§ 2. Засоби масової інформації у демократичному суспільстві.....	135
§ 3. Тероризм – загроза демократії.....	141
Розділ 9. Додатки.....	150
Додаток 1. Що таке демократія сьогодні?.....	150
Додаток 2. Конституційна реформа в Україні та зміни у формі правління.....	153
Додаток 3. Розвиток та можливі зміни у виборчій системі України.....	158
Словник.....	163